

Ahbar

*Official Journal of Atatürk University, Faculty of Letters,
Department of History*

Issue 1 • May 2024

EISSN 0000-0000

www.dergipark.org.tr/en/pub/ahbar

EDITOR-IN-CHIEF / BAŞ EDITÖR

Ahmet Safa YILDIRIM

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye

EDITORS / EDITÖRLER

Ensar MACİT

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye

Fatih KORKMAZ

Turkish-Armenian Relations Research Center,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma
Merkezi, Erzurum, Türkiye

Savaş EĞİLMEZ

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye

Yunus Emre AYDIN

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye

TURKISH LANGUAGE EDITOR / TÜRKÇE DİL EDITÖRÜ

Fatih EKİCİ

Department of Modern Turkish Dialects and
Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

FOREIGN LANGUAGE EDITORS / YABANCI DİL EDITÖRLERİ

İsmail AVCU

Department of English Language and Literature,
Atatürk University, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Erzurum, Türkiye

Rahman ÖZDEMİR

Department of Russian Language and Literature,
Atatürk University, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Abdul Metin ÇELİKBİLEK

Department of History, Fatih Sultan Mehmet Vakıf
University, İstanbul, Türkiye
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi- Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye

Ahmet USTA

Department of History, Fatih Sultan Mehmet Vakıf
University, İstanbul, Türkiye
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi- Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye

Ali Osman KARATAY

Researchs Institute of Turkish World, Ege University,
İzmir, Türkiye
Ege Üniversitesi- Türk Dünyası Araştırmaları
Merkezi, İzmir, Türkiye

Alimova Nargizaxon ODILOVNA

Fargana State University, Faculty of History
Fargana, Uzbekistan
Fergana Devlet Üniversitesi- Tarih Fakültesi,
Fergana, Özbekistan

Bayram Arif KÖSE

Department of History,
Artvin Çoruh University- Artvin, Türkiye
Artvin Çoruh Üniversitesi- Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye

Cüneyt GÜNEŞ

Department of History,
Millî Savunma University- Ankara, Türkiye
Millî Savunma Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara,
Türkiye

Derya COŞKUN

Department of History,
Erzurum Technical University, Erzurum, Türkiye
Erzurum Teknik Üniversitesi- Tarih Bölümü,
Erzurum, Türkiye

Dilaver DÜZGÜN

Department of Turkish Language and Literature,
Atatürk University-Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye

Elmira KHABIBULLINA

Institute of International Relations, School of
International Relations and Eastern Studies
Kazan Federal University-Kazan, Tatarstan - Russia
Kazan Federal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler
Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ve Doğu Çalışmaları
(Şarkiyat) Yüksek Okulu, Kazan, Tataristan - Rusya

Ercan CENGİZ

Department of History,
Kars Kafkas University, Kars, Türkiye
Kars Kafkas Üniversitesi- Tarih Bölümü, Kars,
Türkiye

Erkan GÖKSU

Department of History,
Dokuz Eylül University, İzmir, Türkiye
Dokuz Eylül Üniversitesi- Tarih Bölümü, İzmir,
Türkiye

Gülseren FERMANOĞLU

Department of History,
Mimar Sinan Fine Arts University, İstanbul, Türkiye
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi- Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye

Haldun ÖZKAN

Department of History of Art,
Ataturk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum,
Türkiye

İbrahim TELLİOĞLU

Department of History,
Ondokuz Mayıs University, Samsun, Türkiye
Ondokuz Mayıs Üniversitesi- Tarih Bölümü,
Samsun, Türkiye

İlyas KEMALOĞLU

Department of History,
Marmara University, İstanbul, Türkiye
Marmara Üniversitesi- Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

Jo'rayev Xusniddin PAZLITDINOVICH

Fargana State University, Faculty of History
Fargana, Uzbekistan
Fergana Devlet Üniversitesi- Tarih Fakültesi,
Fergana, Özbekistan

Kemal TAŞCI

Department of History,
Erzincan Binali Yıldırım University, Erzincan, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi- Tarih Bölümü,
Erzincan, Türkiye

Murat ÖZTÜRK

Department of History,
İstanbul University, İstanbul, Türkiye
İstanbul Üniversitesi- Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

Necmettin AYAN ^{ID}

Department of History,
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Türkiye
*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi- Tarih Bölümü,
Ankara, Türkiye*

Ömer TOKUŞ ^{ID}

Department of History,
Bingöl University, Bingöl, Türkiye
Bingöl Üniversitesi- Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye

Özgür TOKAN ^{ID}

Department of History,
Bartın University, Bartın, Türkiye
Bartın Üniversitesi- Tarih Bölümü, Bartın, Türkiye

Serkan ACAR ^{ID}

Department of History,
Ege University, İzmir, Türkiye
Ege Üniversitesi- Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

Süleyman ÇİĞDEM ^{ID}

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Tuba TOMBULOĞLU ^{ID}

Department of History,
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Türkiye
*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi- Tarih Bölümü,
Ankara, Türkiye*

Yasemin AKTAŞ ^{ID}

Department of History,
Bayburt University, Bayburt, Türkiye
*Bayburt Üniversitesi- Tarih Bölümü, Bayburt,
Türkiye*

Yasin TOPALOĞLU ^{ID}

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Zeynep GÜNGÖR ^{ID}

Department of History,
Akdeniz University, Antalya, Türkiye
Akdeniz Üniversitesi-Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Adnan ÇEVİK

Department of History, Muğla Sıtkı Koçman
University, Muğla, Türkiye
*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Muğla, Türkiye*

Adnan ESKİKURT

Department of History, İstanbul Medeniyet
University, İstanbul, Türkiye
*İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye*

Ahmet Ali BAYHAN

Department of History of Art, Ordu University,
Ordu, Türkiye
*Ordu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ordu,
Türkiye*

Ahmet Nurullah ÖZDAL

Department of History, Ağrı İbrahim Çeçen
University, Ağrı, Türkiye
*Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ağrı,
Türkiye*

Altan ÇETİN

Department of History, Anadolu University,
Eskişehir, Türkiye
*Anadolu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Eskişehir,
Türkiye*

Altay Tayfun ÖZCAN

Department of History, Kütahya Dumlupınar
University, Kütahya, Türkiye
*Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Kütahya, Türkiye*

Aydın ÇELİK

Department of History, Fırat University, Elazığ,
Türkiye
Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü, Elazığ, Türkiye

Ayşe ATICI ARAYANCAN

Department of History, Osmaniye Korkut Ata
University, Osmaniye, Türkiye
*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Osmaniye, Türkiye*

Ayşe Dudu KUŞÇU

Department of History, Necmettin Erbakan
University, Konya, Türkiye
*Necmettin Erbakan Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Konya, Türkiye*

Bekir SARIYILDIZ

Department of History, Giresun University,
Giresun, Türkiye
*Giresun Üniversitesi, Fen-Fakültesi, Tarih Bölümü,
Giresun, Türkiye*

Cihan GENÇTÜRK

Department of History and Arts of Islam, Batman
University, Batman, Türkiye
*Batman Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları
Bölümü, Batman, Türkiye*

Cihan PİYADEOĞLU

Department of History, İstanbul Medeniyet
University, İstanbul, Türkiye
*İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye*

Cüneyt KANAT

Department of History, Ege University, İzmir,
Türkiye
Ege Üniversitesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

Ebru ALTAN

Department of History, İstanbul University,
İstanbul, Türkiye
*İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye*

Hayrunnisa ALAN

Department of History, İstanbul Medeniyet
University, İstanbul, Türkiye
*İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye*

Kamil YAVUZ

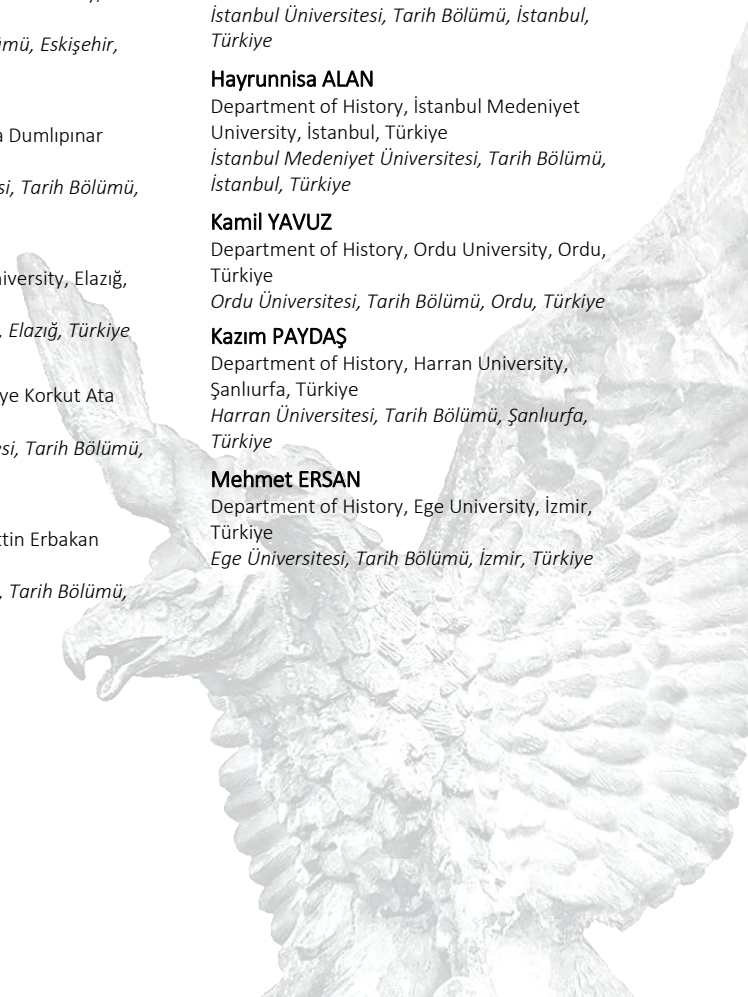
Department of History, Ordu University, Ordu,
Türkiye
Ordu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

Kazım PAYDAŞ

Department of History, Harran University,
Şanlıurfa, Türkiye
*Harran Üniversitesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa,
Türkiye*

Mehmet ERSAN

Department of History, Ege University, İzmir,
Türkiye
Ege Üniversitesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

Mehmet TEZCAN

Department of History, Bursa Uludağ University,
Bursa, Türkiye
*Bursa Uludağ Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bursa,
Türkiye*

Muhittin KAPANŞAHİN

Department of History, Karabük University,
Karabük, Türkiye
*Karabük Üniversitesi, Tarih Bölümü, Karabük,
Türkiye*

Murat KEÇİŞ

Department of History, Muğla Sıtkı Koçman
University, Muğla, Türkiye
*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Muğla, Türkiye*

Murat ÖZKAN

Department of History, Ordu University, Ordu,
Türkiye
Ordu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

Murat SERDAR

Department of History, Tokat Gaziosmanpaşa
University, Tokat, Türkiye
*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Tokat, Türkiye*

Musa Şamil YÜKSEL

Department of History, Ankara Yıldırım Beyazıt
University, Ankara, Türkiye
*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Ankara, Türkiye*

Mustafa ALİCAN

Department of History, Malatya Turgut Özal
University, Malatya, Türkiye
*Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Malatya, Türkiye*

Mustafa UYAR

Department of History, Ankara University, Ankara,
Türkiye
Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Nadir ÖZKUYUMCU

Department of History, Manisa Celal Bayar
University, Manisa, Türkiye
*Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Manisa, Türkiye*

Nagehan KÜÇÜKYILDIZ

Department of History, Artvin Çoruh University,
Artvin, Turkey
*Artvin Çoruh Üniversitesi, Tarih Bölümü, Artvin,
Türkiye*

Osman Gazi ÖZGÜDENLİ

Department of Turkish History, Marmara
University, İstanbul, Türkiye
*Marmara Üniversitesi, Türk Tarihi Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye*

Ömer SUBAŞI

Department of History, Ataturk University,
Erzurum, Türkiye
*Ataturk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Özkan DAYI

Department of History, Bayburt University,
Bayburt, Türkiye
*Bayburt Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bayburt,
Türkiye*

Özlem GENÇ

Department of History, Ondokuz Mayıs University,
Samsun, Türkiye
*Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, Samsun,
Türkiye*

Pınar ÜLGEN

Department of History, Tokat Gaziosmanpaşa
University, Tokat, Turkey
*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Tokat, Türkiye*

Sefer SOLMAZ

Department of History, Selçuk University, Konya,
Türkiye
Selçuk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Konya, Türkiye

Suat VURAL

Department of History, Ardahan University,
Ardahan, Türkiye
*Ardahan Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ardahan,
Türkiye*

Süleyman ÖZBEK

Department of History, Ankara Hacı Bayram Veli
University, Ankara, Türkiye
*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tarih
Bölümü, Türkiye*

Usmonov Bahriiddin AHMEDOVICH

Faculty of History, Fargana State University,
Fargana, Uzbekistan
*Fargana Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi,
Fargana, Özbekistan*

Taner YILDIRIM

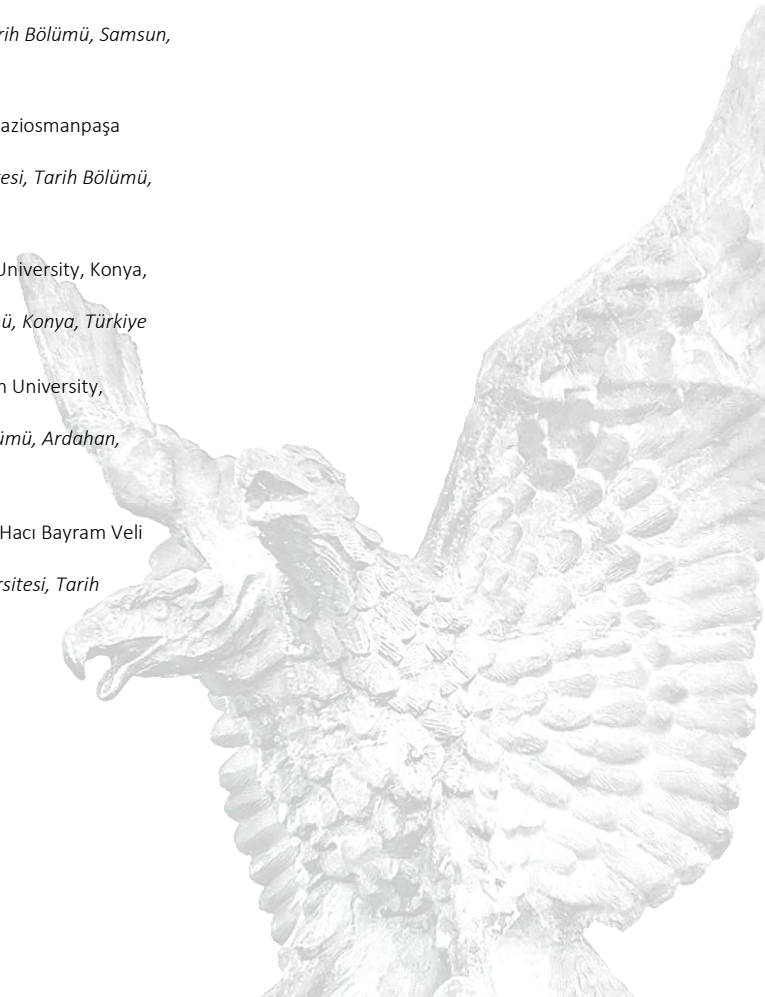
Department of History, Fırat University, Elazığ,
Türkiye
Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü, Elazığ, Türkiye

Yavuz DELİBALTA

Department of History, Kafkas University, Kars,
Türkiye
Kafkas Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kars, Türkiye

Yusuf AYÖNÜ

Department of History, Ege University, İzmir,
Türkiye
Ege Üniversitesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

AIMS AND SCOPE

Ahbar is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is official publication of the Atatürk University department of history and published biannually on May, and November. The publication languages of the journal are Turkish (and other Turkic language), English and Russian (or Cyrillic). Ahbar aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Medieval History. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes but limited to medieval history and art.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of Turkish language. Ahbar is national peer-reviewed journal.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE) Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Ahbar is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/ahbar>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at www.dergipark.org.tr/en/pub/ahbar/writing-rules

AMAÇ VE KAPSAM

Ahbar, bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Mayıs ve Kasım aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır.

Derginin yayın dilleri Türkçe (ve diğer Türk dilleri), İngilizce ve Rusça (veya Kiril)dir.

Ahbar, Orta Çağ Tarihi alanında en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamakla literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin kapsamı Orta Çağ Tarihi ve Sanatıdır.

Derginin hedef kitle, Orta Çağ Tarihinin her alanına ilgi duyan veya çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Ahbar ulusal hakemli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Ahbar dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Ahbar yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbar> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Ahbar içeriği, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna www.dergipark.org.tr/tr/pub/ahbar/writing-rules adresinden ulaşabilirsiniz.

Contact (Editor in Chief) / İletişim (Baş Editör)

Ahmet Safa YILDIRIM

Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

✉ ahmet.yildirim@atauni.edu.tr

✉ ahbar@atauni.edu.tr

🌐 www.dergipark.org.tr/en/pub/ahbar

☎ +90 442 231 81 08

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 15 16

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- 1** Orta Çağ'da Anadolu'nun Parlayan Merkezlerinden Biri: Bayburt
Bayburt: One of the Shining Centers of Anatolia in the Middle Ages
Mutlu ADAK
- 12** Orduların Başında Bir Saltuklu Melikesi: Mama Hatun
A Saltukid Queen at the Head of Armies: Mama Khatun
Gönül BAYRAM KALKAN
- 19** Eski Türklerde Şamanizm ve Günümüze Yansımaları
Shamanism in Ancient Turks and Its Reflections on Today
Melisa ÇAMURCUOĞLU TOSUN
- 30** Yazısız Zamanlarda Türk Kültür Tarihine Bir Bakış
A Look at the History of Turkish Culture in the Non-Written Times
Büşra YILDIZ
- 38** Sîstân Bölgesinin Adı ve Tarihi Coğrafyası
The Name and The Historical Geography of the Sistan Region
Cihan GENÇTÜRK

Mutlu ADAK

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Adnan Menderes Üniversitesi, Rektörlük,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Aydın,
Türkiye
Department of Atatürk's Principles and
Revolution History, Rectorate, Adnan Menderes
University, Aydın, Türkiye
mutlu.adak@adu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 07.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted 21.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 31.05.2024

Atıf:

Adak, Mutlu. "Orta Çağ'da Anadolu'nun Parlayan Merkezlerinden Biri: Bayburt". *Ahbar*, sy.1 (Mayıs 2024): 1-11.

Cite this article:

Adak, Mutlu. "Bayburt: One of the Shining Centers of Anatolia in the Middle Ages". *Ahbar*, no.1 (May 2024): 1-11.

Orta Çağ'da Anadolu'nun Parlayan Merkezlerinden Biri: Bayburt

Bayburt: One of the Shining Centers of Anatolia in the Middle Ages

Öz

Bu çalışmada Anadolu'nun Orta Çağ'da dikkat çeken kentlerinden biri olan Bayburt ele alınmıştır. Orta Çağ'da dönemin kaynaklarında ve seyyahların anlatılarında yer alan Bayburt kentinin ve çevresinin özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Kentin ve çevresinin Orta Çağ'daki coğrafi, tarihî, siyasi, kültürel ve ekonomik durumu hakkında bilgi verilmiş ve Bayburt'un öne çıkan özellikleri vurgulanmıştır. Özellikle Türk fethinden sonra Bayburt'un ve çevresinin gelişme gösterdiği kaynaklara yansıdığı belirtilmiştir.

Çalışmada ulaşılan sonuç Bayburt'un XI.-XV. yüzyıllar arasında Anadolu'da tarım, hayvancılık, maden, ulaşım, transit ticaret, kültür ve güvenlik açısından önemli kentler arasında olduğudur. Bu coğrafi konum ve özellikleri ile kent Anadolu'da Orta Çağ'ın gelişimiyle dikkat çeken merkezlerinden biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Anadolu, Bayburt, Bayburt'un Tarihî Coğrafyası.

Abstract

This study focuses on Bayburt, one of the remarkable cities of Anatolia in the Middle Ages. In the Middle Ages, information was given about the characteristics of the city of Bayburt and its surroundings in the sources of the period and in the narratives of travellers. Information about the geographical, historical, political, cultural and economic situation of the city and its surroundings in the Middle Ages and the prominent features of Bayburt are emphasised.

Especially after the Turkish conquest, it is stated that the development of Bayburt and its surroundings is reflected in the sources. The conclusion of the study is that Bayburt was among the most important cities in Anatolia in terms of agriculture, animal husbandry, mining, transport, transit trade, culture and security between the XI-XV centuries. With this geographical location and characteristics, the city became one of the most remarkable centres of the Middle Ages in Anatolia.

Keywords: Middle Ages, Anatolia, Bayburt, Historical Geography of Bayburt.

Giriş

Bayburt'u konu edinen bu çalışmada kentin ve çevresinin XI.-XVI. yüzyıllar arasındaki Orta Çağ'daki durumu hakkında bilgi verilecektir. Orta Çağ tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi veren kaynaklar incelendiğinde (o dönem için nüfus verisi mevcut olmadığından) muhtemelen 3-5 Bin nüfusa sahip küçük bir kasaba niteliğindeki kentin adı sıkça geçmiştir. Dönemin seyyahları, tarihçileri ve coğrafyacıları kentin ve çevresinin genel özellikleri hakkında bilgi vermiştir. X.-XVI. yüzyıllar arasında Anadolu'da irili ufaklı yüzlerce yerleşim yeri olmasına rağmen kaynaklar incelendiğinde genellikle 20 civarında kentin/yerleşimin adı geçmektedir. Çalışmanın odaklandığı sorun da buradan doğmaktadır. Bayburt'tan daha çok nüfusa sahip yerleşimler varken Bayburt kadar bu kentlerin dile getirilmedikleri ya da hiç bahsedilmedikleri görülmektedir. Bayburt'u bu kadar ön plana çıkaran hangi özellikleridir? Neden Bayburt Orta Çağ'da Anadolu'da önemli bir merkez olmuştur? Bu sorulardan hareketle Orta Çağ'da Bayburt ve çevresindeki siyasî, demografik, ekonomik ve kültürel durum, değişim ve dönüşüm hakkında bilgi verilerek bu dönemdeki kentin önemi ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Dönemin ana kaynaklarından ve Anadolu hakkında yapılan araştırmalardan faydalanılarak analizler yapılarak çıkarımlarda bulunulacaktır. Ayrıca tarihî coğrafya disiplini açısından da kentin coğrafi özelliklerine dikkat çekilerek Orta Çağ'da bu kentin ön plana çıkmasının coğrafi arka planı ve coğrafi nedenleri de verilecektir.

Coğrafi keşifler öncesi kervan yolları, panayır ve fuarlar ticaretin önemli unsurlarıydı¹. Özellikle Asya-Avrupa kıtaları arasında önemli ticaret yolları bulunmaktaydı. Bunlar arasında özellikle İpek Yolu ve Kral Yolu dikkat çekmekte idi. Kadim zamanlardan itibaren bu iki önemli yolun güzergahları Anadolu'dan da geçmekteydi². Bu yönüyle Anadolu tarih öncesinden itibaren ticarî, siyasî ve stratejik geçiş noktalarına sahip bir toprak parçasıdır. Bu coğrafi özelliği ile Anadolu yeryüzünün önemli merkezlerinden biri olmuştur. Kara ve deniz bağlantıları Anadolu'nun dağlarla kaplı bir fizik yapısına sahip olması nedeniyle özellikle Akdeniz ve Karadeniz için bazı geçiş noktaları ile yani geçitlerle sağlanmak durumundaydı. Gülek Boğazı, Sertavul Geçidi güneydeki, Kop ve Zigana geçitleri de kuzeydeki en önemli geçitler arasındaydı. Orta Çağ'da özellikle Avrupa-Asya arasında ticaret limanları önemli merkezlerdi. Geçitlerle bağlanan bu limanlar arasında bulunan Trabzon limanı Anadolu'nun kuzeyi için en önemli ticaret merkezlerinden biriydi³. Özellikle 1290 yılında Trabzon'da Cenevizlilerin ticaret kolonisi kurması ile birlikte Trabzon ile Avrupa arasında ticarî, siyasî ve dinî faaliyetler yoğunlaşmaya başlamıştır⁴. XII. Yüzyıldan itibaren güçlenen Cenevizliler Karadeniz'de ticarete en etkin olan devletti⁵. Trabzon ve çevresinde deniz ticaretinin yanında kara ticaretinin de var olduğu görülmektedir. Özellikle Türkiye Selçuklu Devleti zamanında Sivas ve Trabzon arasında yoğun bir ticaretin varlığı kaynaklara yansımıştır⁶. XIII. yüzyıl başlarında Karadeniz'in kuzeyinden gelen ticarî ürünler önce Trabzon limanına sonra kara yolu ile Anadolu içlerine sevk ediliyordu. Bu iller arasında özellikle Sivas ve Erzurum dikkat çekmektedir.

Çalışmanın merkezinde yer alan Bayburt'un yakın bölgesindeki diğer önemli merkez de Erzurum'dur. Erzurum ve çevresinde ilk devirlerden itibaren Urartu, Med, Pers, Sasani ve Roma gibi devletler hakimiyet kurmuştu. Özellikle Bizans İmparatorluğu zamanında Erzurum'un bulunduğu yol güzergahının önemi artmıştır. Erzurum önemli bir sınır şehriydi ve ticarî yol ağı içinde (ayrıca orduların yol şebekesi üzerinde) yer alması ile dikkat çekmekteydi⁷. Bu nedenle Bizans İmparatoru II. Theodosius zamanında kurulan kentin ilk adı Theodosiopolis olarak bilinmektedir⁸. Özellikle Moğol İstilasına kadar Anadolu'nun ve Erzurum çevresinin iktisadî yönden önemli gelişme kaydettiği Türkiye Selçuklu Devleti'nin ekonomi politikaları ile Anadolu'nun uluslararası ticaret merkezlerinden biri olduğu görülmektedir. Ancak Moğol İstilasası ile Anadolu Selçukluları çöküş sürecine girerken Erzurum ve çevresi transit bir geçiş güzergahı olarak kalmıştır⁹. Özellikle Moğol İstilasası sırasında Erzurum'un yıkıma uğradığı kaynaklara yansımaktadır¹⁰. Cahen'in de ifade ettiği gibi özellikle XIII. Yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun iktisadî gelişimi dikkat çekmektedir¹¹. Trabzon- Erzurum hattı ticaret ağı içerisinde önemli

¹ Murat Hanilçe, *Coğrafi Keşifler*, (İstanbul: Selenge Yay., 2022), 30 vd.

² Erdal Polat, "Kral Yolu'nun Anadolu Güzergâhı", *Erdem*, sy. 85, (2023): 91-118; Tahir Erdoğan Şahin, "İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39, sy. 67, (2020): 71-97.

³ William Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu*, çev. Nurettin Süleymangil, (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2007), 18-25.

⁴ İbrahim Telliöğlü, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, (Trabzon: Serander Yay., 2009), 63-64.

⁵ Telliöğlü, *Trabzon Rum Devleti*, 78-89.

⁶ Murat Keçiç, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 2013), 27-30.

⁷ Savaş Eğilmez, *Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar Erzurum*, (İstanbul: Erzurum Büyük Şehir Belediyesi Yay., 2012), 29-37.

⁸ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, (Ankara: YÖK Matbaası, 1992), 3; Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11, (İstanbul: TDAV Yayını, 1995), 321-329. Erzurum'a Orta Çağ'da Karın ve Kalikala isimleri de verilmişti.

⁹ Eğilmez, *Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar Erzurum*, 145.

¹⁰ Gonca Sutay, *Anadolu'da Moğol İstilasının Başlangıcı ve Kadim Şehir Erzurum*, (Ankara: İKSAD Yayınevi, 2020), 140-141.

¹¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 119-129.

merkezlerdi¹². Tebriz'den gelen mallar önce Erzurum'a oradan Trabzon limanına ve Sivas'a ulaşmaktaydı. Bu şekilde Anadolu'da ticaret belli merkez şehirlere bağlı bir network ağı şeklinde örgütlenip gelişmişti¹³. Moğol istilası özellikle Tebriz'in ticarî olarak parlamasına neden olmuş ve bu süreç Anadolu'da bazı şehirleri zamanla olumlu bir şekilde etkilemiştir¹⁴. Bu şehirlerden biri de bu çalışmanın konusu da olan Bayburt'tur. Bayburt Tebriz-Trabzon, Trabzon-Erzurum gibi önemli merkezlerin yol şebekesi üzerinde yer alan önemli bir konaklama merkeziydi. Bu konumu kentin Orta Çağ kaynaklarında yer almasını sağlamış bazı özellikleri ile Orta Çağ'da seyyahların dikkatini çekmiştir.

Bayburt'un Coğrafi Özellikleri ve Kentin Tarihine Etkisi

Bir kentin kuruluş yeri seçiminde savunmaya elverişlilik geçim kaynaklarının çokluğu yanında havasının temiz olması gibi faktörler önem taşımıştır. Toprak ve iklim koşullarının uygunluğu bir yerleşim yerinin kurulmasında en öncelikli noktalardan biri olmuş, bunun yanında ticaret yani ticari ilişkilerin varlığı ve yoğunluğu şehirlerin kuruluşunda ve gelişiminde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Savunma kaygısı eski ve orta çağlarda ilk öncelikler arasında yer almıştı. Bazı şehirler savunulması kolay alanlarda kurulmuştur. Bir kentin gelişiminde kritik noktalardan biri de coğrafi konumu olmuştur. Önemli yolların kavşağında veya güzergahında olması da şehirlerin kuruluşunda ve gelişiminde etkili olmuştur. Bunların dışında Orta Çağ şehirlerinin en önemli bileşenleri kale, pazar ve ibadet yerleri olmuştur. Bu bileşenlerden Kale savunmanın önemini vurgulamaktadır. Şehirler genellikle kalelerle etrafında toplanmıştır. Savunmanın önemini birçok şehrinin sonunda bulunan "burg" ekinden anlamak mümkündür¹⁵. Bayburt bu coğrafi özelliklere sahip olması ile birlikte eski zamanlardan itibaren insan yerleşimine sahne olmuş bir coğrafi lokasyon olmuştur.

Bayburt'un genel coğrafi özellikleri incelendiğinde öne çıkan özellikleri arasında şunlar ifade edilebilir¹⁶:

Bayburt ve çevresinde iklim olarak sert karasal bir iklim tipi bölgede hakimdir.

Bayburt ve çevresi yüksek dağlarla çevrili yüksek düzlüklere sahip bir coğrafyadır. Dağlık olduğu için bölgeye ulaşım Kop ve Vavuk Dağlarındaki geçitlerden yapılmaktadır. Dağlık alanlar Bayburt'un yüzölçümünün yaklaşık yüzde 45'ini kapsamaktadır. Kaynaklar da incelendiğinde bölgenin dağlık olduğu, tehlikeli engebeli yollara sahip olduğu dile getirilmiştir.

Akarsu bakımından Bayburt ve çevresi incelendiğinde Çoruh Havzası'nın yukarı kesiminde yer aldığı görülmektedir. Bayburt'ta yer alan başlıca akarsular Masat Çayı, Kop Deresi, Pulur Deresi, Lori Deresi, Haho Deresi ve Modliser Deresi'dir. Bayburt şehir merkezini de Çoruh Nehri ikiye bölmektedir.

Bayburt konum olarak bakıldığında Trabzon-Erzurum bağlantısını sağlayan bir kavşak noktası olarak dikkat çekmektedir.

Bayburt bir kale kent olarak dikkat çekmektedir. Sulak verimli bir arazi ile çevrili, sarp bir arazi üzerinde bölgeye ve bölgeden geçen ticarî yolları kontrol eden yüksek bir tepeye kale inşa edilerek stratejik bir konumda yerleşmenin yoğunlaştığı görülmektedir.

Kent merkezinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kent merkezinde geniş kapsamlı bir arkeolojik kazı yapılmamıştır. Ancak yerleşim coğrafyası açısından incelendiğinde güvenlik kaygısı ile yerleşimin ilk kalede başladığı daha sonra kalenin yer aldığı tepenin güney eteklerinde yerleşimin gelişmeye başladığı tahmin edilmektedir.

Orta Çağ'da Bayburt ve Çevresinde Değişim: Türk Hakimiyeti

Anadolu'nun Türkler tarafından fethiyle birlikte siyasî, ekonomik, kültürel ve beşerî yönden önemli bir değişim ve dönüşüm yaşadığı görülmektedir. Bayburt ve çevresi de XI. yüzyıldan itibaren gerçekleşen bu fetihlerle bu değişim ve dönüşümü yaşamış önemli bir yerleşim merkezi olmuştur.

Bayburt ve çevresinin Türk hakimiyetine girmesi Saltuklular ve Anadolu Selçukluları zamanında gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya akınlar düzenlemeye başlaması ile Malazgirt Savaşına (1071) kadar olan süreçte sürekli akınlar düzenlenerek Anadolu'da var olan Bizans İmparatorluğu'nun direniş gücü kırılmış bölge Türk fethine hazır hale getirilmiştir¹⁷. 1071 öncesinden itibaren yabancıları bu coğrafyaya Türkler, 1071'den itibaren kalıcı olarak yerleşmeye gelmiştir. Ordularının yanında sürüleri ve aileleri ile gelen Türk boy ve kavimleri Anadolu'yu XI. yüzyılın

¹² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 125.

¹³ Ahmet N. Özdal, "Türk Hâkimiyetinin Anadolu'ya Kazandırdığı Ekonomik İvme (XII-XIV. Yüzyıllar)", içinde *Orta Çağ'da Ticaret*, ed. Tolgahan Karaimamoğlu, (İstanbul: Selenge Yayınevi, 2022), 67-114.

¹⁴ Özdal, "Türk Hâkimiyetinin Anadolu'ya Kazandırdığı Ekonomik İvme (XII-XIV. Yüzyıllar)", 109-110.

¹⁵ Alpaslan Aliğaçoğlu ve Abdullah Uğur, *Şehir Coğrafyası*, 2. bs., (Ankara: Nobel Yayınları, 2012), 29.

¹⁶ Mutlu Adak, *Ortaçağ'da Bayburt (X.-XV. Yüzyıllar Arasında Bayburt'un Tarihî Coğrafyası)*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2016), 13-23.

¹⁷ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediöldüz, 2. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2021), 10 vd.

sonundan itibaren hızla yurt edinmiştir. Anadolu'nun yerli halklarının tuttuğu tarihi kayıtlarda da bu değişimin tarihî sürecini ve ayrıntılarını görmek mümkündür¹⁸. Nitekim kısa sürede hızlı gerçekleşen bu değişim ve dönüşüm XII. yüzyıldan itibaren Batılı kaynaklara yansımış Anadolu'ya "Turquia, Turchia, Turcia" yani Türkiye denilmeye başlanmıştır¹⁹.

Bayburt ilk olarak Saltuklu egemenliğinde kalacaktır²⁰. 1080 yıllarından itibaren 1202 yılında bölgenin Anadolu Selçuklu Devleti tarafından ele geçirilmesine kadar Bayburt ve çevresi Saltuklu Devleti hakimiyetinde kalmıştır. Bu süreçte Trabzon hâkimi Gabras'ın ve Danişmentliler'in Bayburt'a kadar ulaşan akınları söz konusu olmuştur²¹. Bayburt'ta Saltuklulardan kalma iki türbe de mevcuttur. Erzurum'dan sonra Saltukluların en önemli şehri Bayburt'tu²². Müstahkem bir sınır şehri olarak Bayburt'un Saltuklu haneden ailesinden bireyler tarafından doğrudan yönetildiği anlaşılmaktadır.

Trabzon Dukası Gabras, I. Haçlı Seferinin atmosferinden faydalanarak önemli bir konumda yer alan Bayburt'a bir saldırı düzenlemişti (1097-1098). Gabras'ın bu saldırısı başarıya ulaşmış ve Bayburt Kalesi'ni almayı başarmıştır. Haçlılar ile savaşların ardından Danişmendli Gümüştekin Ahmed Gazi, oğlu İsmail komutasında asker sevk ederek Bayburt çevresini Danişmendli hâkimiyetine alarak Trabzon Dukası Gabras'ı öldürmüştür²³. Bayburt ne kadar süre Danişmendli hakimiyetinde kaldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kısa süre kaldığı anlaşılmaktadır. Bayburt, Danişmend Gazi Destanında ismi geçen şehirler arasındadır. Gabras'ın öldürülmesi de destanda anlatılmaktadır²⁴. Bayburt'ta Danişmentliler'e ait bir esere rastlanmamıştır²⁵. Sadece Danişmend adını taşıyan bir köy bulunmaktadır.

Bayburt, Saltuklulardan sonra 1202 yılında Anadolu Selçuklu egemenliğine girecektir. Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Rükneddin Süleyman Şah 1202 tarihinde Erzurum'u almış ve Saltuklu egemenliğine son vermiştir. Bayburt'un yönetimini ise Muğiseddin Tuğrul Şah'a vermiştir²⁶.

Bayburt'un konumu nedeniyle Anadolu Selçukluları için önemli bir kent olduğu tarihi gelişmelerden anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklu egemenliğinde Muğiseddin Tuğrul Şah'ın ve oğlunun yönetiminde kalan Bayburt, Anadolu Selçuklularında bir sınır kenti olarak dikkat çekmektedir. Yaklaşan Moğol tehdidi karşısında gelebilecek saldırılara karşı Bayburt Kalesi tahkim edilmiştir. Ayrıca Muğiseddin Tuğrul Şah Bayburt'ta çıkan gümüşten kendi adına para da darp ettiği görülmektedir²⁷.

Ayrıca Bayburt Ulu Cami de Anadolu Selçuklu eseri olarak dikkat çekmektedir. Tahkim edilen, ticaretle zenginleşen şehirde hızla nüfus artışı bu dönemde yaşanmıştır. Kaledeki yerleşim kale eteklerine ve yeni inşa edilen Ulu Caminin etrafında gelişmeye başlamıştır.

XI. yüzyıl sonunda artık Bayburt çevresinde Bizans nüfuzu ve gücü kalmadığı bu gelişmelerden anlaşılmaktadır. Nitekim Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos (1081-1118), doğudan Türkler ve batıdan Normanlar tarafından kuşatılan devletini Selçuklu Türkleri ile 1081 tarihinde yaptığı Drakon Çayı²⁸ Antlaşması²⁹ ile Türklerle "sınır olarak Drakon Deresini" vermiştir³⁰. Bu antlaşmanın da gösterdiği gibi Bizans'ın Orta Karadeniz bölümünün ötesiyile ilişkisi Trabzon ve sahil şeridi hariç XI. yüzyıl sonunda kalmamıştır. Bu tarihlerden itibaren Trabzon ve çevresinde sadece Gabraslar ve 1204-1461 yılları arasında Komnenosların varlığı sürmüştür³¹. Bu hanedanın nüfuzu Trabzon'u çevreleyen dağları aşmamıştır. Öyle ki Moğol İstilasası devrinde Trabzon çevresine kadar birçok Türk boyu bölgeye yerleşip gittikçe kalabalıklaşmıştır³². Trabzon ve çevresi

¹⁸ Anadolu'nun siyasî, kültürel ve beşerî değişiminin Bizans, Ermeni, Gürcü ve Süryani kaynakları tarafından nasıl algılandığını ve dile getirildiğini ayrıntılı bir şekilde görmek için bk. İbrahim Telliöğlü, *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020).

¹⁹ Altay Tayfun Özcan, *Türkiye'nin Doğusu (Anadolu'da Türk Egemenliğinin İlk Evresi ve Türkiye Adının Ortaya Çıkışı)*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023).

²⁰ Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 2. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1998), 32.

²¹ Adak, *Orta Çağda Bayburt*, 54-55.

²² Osman Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 7. bs., (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004), 56-57.

²³ Muharrem Kesik, "Danişmendli Beyliği-Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu İlişkileri (1071-1178)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sy. XXXIV, (2009), 123-124.

²⁴ Necati Demir (haz.), *Dânişmend Gazi Destanı*, 2. bs., (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018), 167-168.

²⁵ Muharrem Kesik, *Dânişmendliler (1085-1178)*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 60-61.

²⁶ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 58.

²⁷ Adak, *Orta Çağda Bayburt*, 67.

²⁸ İstanbul Maltepe'dedir. Dragos Çayı ve Tugay Deresi de denilmektedir.

²⁹ Gülay Öğün Bezer, "Anadolu'nun Fethi ve Drakon Çayı Antlaşması'nın Bu Süreçteki Yeri", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 12, (2014), 21-34.

³⁰ Anna Komnena, *Alexiad (Malazgirt'in Sonrası)*, çev. Bilge Umar, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 126.

³¹ İbrahim Telliöğlü, *Trabzon Rum Devleti (Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti 1204-1461)*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2009).

³² Telliöğlü, *Trabzon Rum Devleti*, 50-51.

Anadolu Selçuklu Devleti tarafından kuşatılmış ve bundan dolayı hareket alanı kısıtlanmış³³. Dönemin Trabzon'u hakkında kayda değer en önemli kaynak olan Panaret'in kroniği de Selçuklu ve Türk kuşatmaları hakkında bilgi vermektedir. Panaret, eserinde Türklerin 1223 yılında ilk kuşatmasını gerçekleştirdiğini, Selçuklulardan sonra Akkoyunluların 1341'de saldırdıklarını 1348'de ittifak halinde Akkoyunlu Tur Ali Bey, Ahi Ayna Bey ve Bayburt'tan Mehmed Bey'in saldırdıklarını ve yenildiklerini anlatmıştır³⁴. Saint Quentinli Simon'un da tanıklığı ile bu dönemde (XIII. Yüzyıl) Köseadağ Bozgunu'na kadar Trabzon'un Anadolu Selçuklu Devleti'nin haraçgüzarı olduğu görülmektedir³⁵. Köseadağ Bozgunu sonrası durumu değerlendiren Trabzon Rum İmparatoru I. Manuel kısa süreliğine Bayburt ve çevresini ele geçirmiştir³⁶. Bu egemenlik kısa sürmüş bölge Orta Asya'dan gelen Türkmen boyları ile dolmaya başlamış ve Bayburt tekrar Türklerin hakimiyetine geçmiştir. Böylece Bayburt'un yer aldığı doğu Anadolu topraklarında Trabzon Rum İmparatorluğu dışında kalan bölge bir Türk yurdu haline gelmiştir. Moğollar ve İlhanlılar zamanında Tebriz-Trabzon ticaret hattının canlanması dikkat çekmektedir. Köseadağ Mağlubiyeti, Anadolu Selçuklu Devleti'ni olumsuz etkilerken doğudan gelen malların Trabzon Limanı ile batıya taşınması Trabzon ve bu merkeze ulaşan yolların kavşak noktası olan Bayburt'ta transit ticaretin artmasına ve ekonomik kalkınmaya neden olmuştur³⁷. Bayburt ve çevresi incelendiğinde ve seyyahların tanıklığı dikkate alındığında bölgedeki en önemli güzergahın Erzurum-Bayburt-Trabzon hattı olduğu görülmektedir³⁸. Özellikle Erzurum ve Trabzon arasındaki güzergâhtaki güvensiz, dağlık ve engebeli arazide en güvenilir konak ve yerleşim merkezi olarak Bayburt şehri dikkat çekmekteydi.

Bayburt ve çevresinde Türk fetihlerinden sonra kayda değer tek güç olarak Gürcü Krallığı varlık göstermiştir. Gürcü Krallığı, XI. Yüzyılda Selçukluların Anadolu'ya yönelik akınlarında siyasî ve dinî meselelerle arası açık olduğu Bizans İmparatorluğu ile ittifak kurarak Selçuklu Türklerine karşı mücadele etmiştir. Ancak 1064'te Ani'nin fethiyle Selçuklu egemenliğini tanımak durumunda kalmıştır³⁹. Gürcüler kralları IV. David zamanında güçlenmiş ve adeta Hristiyanlığı koruyucusu rolünü üstlenerek Müslüman Türklere karşı zafer elde ederek 1122'de Tiflis'i Türklerden geri almayı başarmışlardır⁴⁰. Gürcüler daha sonra 1124'te Ani'yı almış, 1126, 1154, 1161, 1174 ve 1175 tarihlerinde zaferler elde ederek bölgede Bizans İmparatorluğu'nun konumuna yükselmiştir⁴¹. Böylece Hristiyan dünyasında prestiji yükselen Gürcü Krallığı Kraliçe Tamara (1184-1213) zamanında 1202 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti'ni tekrar mağlup ederek zaman zaman Bayburt'un da yer aldığı bölgeye akınlar düzenlemişlerdir. Bu üstünlük Harezmsahlara bölgede varlık göstermesine kadar sürmüş Harezmsahlara Tiflis'i Gürcülerden geri alması ile Gürcülerin Anadolu'ya yönelik akınları sona ermiştir⁴². Sonrasında Moğolların bölgeye hâkim olması ile Gürcülerin bölgede etkinliği silinmiştir. Sadece XIV. yüzyılın başında Bayburt ve çevresine Gürcü akınları görülmüştür⁴³.

Bayburt ve çevresinde Moğol hakimiyetinden sonra özellikle XIV. yüzyılda Akkoyunlu hakimiyetine kadar olan süreçte istikrarsız bir dönem görülmektedir. XIV. yüzyılın başından itibaren Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması ve doğan otorite boşluğu Bayburt'un ve çevresinin de sürekli el değiştirmesine ve çeşitli savaflara sahne olmasına neden olmuştur. Bu yüzyılın başında Bayburt-Erzurum çevresinde İlhanlı valisi Hoca Yakut'un yönetiminde görülmektedir. Bayburt'ta bu dönemde Yakutiye Medresesi'nin inşâ edildiği görülmektedir⁴⁴. Bir dönem Çobanlıların daha sonra 1343'te Eratnalılar'ın⁴⁵ kontrolüne geçen Bayburt, Eratna hakimiyetindeki Erzincan valisi Ahi Ayna Bey'in 1362 yılında öldüğü tarihe kadar onun hakimiyetinde kalmıştır. Daha sonra bu durumdan istifade eden Şebinkarahisar Beyi Pir Hüseyin Bey, Bayburt'u kontrol

³³ Tellioğlu, *Trabzon Rum Devleti*, 53 vd.

³⁴ A. Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, çev. Enver Uzun, (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2004), 63,71,73.

³⁵ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, (Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yay., 2006), 51.

³⁶ Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, 73.

³⁷ William Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)*, çev. Nurettin Süleymangil, (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2007), 18,

³⁸ Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, çev. Ahmet Cevat Eren, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2011), 276-277.

³⁹ İbrahim Tellioğlu, *Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayını, 2019), 58-59.

⁴⁰ İbrahim Tellioğlu, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2009), 72-81.

⁴¹ Tellioğlu, *Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler*, 61-62.

⁴² Nebi Gümüş, "Celaleddin Harezmsah'ın Gürcistan Seferleri", *EKEV Akademi Dergisi* 10, sy. 29, (Güz 2006): 155-178; Ahmet Toksoy, "Celaleddin Harezmsah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 9, sy. 1, (2007): 137-150.

⁴³ Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, (İstanbul: Kitabevi Yayını, 2015), 159.

⁴⁴ Adak, *Ortaçağ'da Bayburt*, 82.

⁴⁵ Kemal Göde, "Eratnalılar Hakimiyetinde Bayburt", içinde *Türk Tarihinde Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, (Ankara: Bayburt Hizmet Vakfı Yayını, 1994), 347-352.

etmiştir⁴⁶. Pir Hüseyin Bey'in 1379 yılında ölümünden sonra da Bayburt ve çevresi Erzincan beyi Mutahharten'in egemenliğine girmiştir⁴⁷. Kadı Burhaneddin, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Mutahharten mücadelelerinin sık yaşandığı bu dönemde Bayburt bazen Akkoyunlu bazen Karakoyunlu bazen de Mutahharten'in kontrolüne geçmiştir⁴⁸. XV. Yüzyılın başında bölgeden geçen seyyah Ruy Gonzalez de Clavijo, Bayburt ve çevresinin Mutahharten egemenliğinde olduğunu bildirmiştir⁴⁹. Timur'un Ankara seferine katılan Mutahharten 1403 yılında vefat etmiştir. Böylece Bayburt 1379-1403 yılları arasında Mutahharten'in hakimiyetinde kalmış, daha sonra Şeyh Ali ve Şeyh Hasan'ın kısa egemenliklerinden sonra 1410 yılında Karakoyunlu Pir Ömer'in egemenliğine geçmiştir⁵⁰. Ancak Akkoyunluların bu bölgede etkinliği önceden beri bilinmektedir. Mutahharten zamanından itibaren bölgede varlıkları görünen Akkoyunlular Erzincan Beyi ile sürekli mücadele içerisinde olmuştur⁵¹. Bu dönemde 1410-1420 yılları arasında Karakoyunlu hakimiyetinde kalan Bayburt 1420 yılında Akkoyunlu egemenliğine geçmiştir. Bundan sonra uzun bir müddet Akkoyunlu hakimiyetinde kalan bölge 1501 yılında Safevilerin kontrolüne geçmiş ve 1514 yılında gerçekleşen Osmanlı-Safevi savaşı olan Çaldıran Savaşı'ndan sonra 1514 yılında Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir⁵². XV. Yüzyılda uzun bir dönem Akkoyunlu hakimiyetinde kalan Bayburt'ta Akkoyunlu eserleri ve türbeleri de dikkat çekmektedir. Bayburt'un Sınur (Sinor⁵³) köyünde ikamet eden Akkoyunlu'nun beylerinden Tur Ali Bey burada cami ve medrese inşâ ettirmiştir⁵⁴. Adına burada türbe yaptırılmıştır. Bayburt'un Demirözü ilçesi Gökçedere (Pulur) beldesinde de Akkoyunlulardan Ferruḫşâd Bey cami ve medrese inşâ ettirmiştir. Yeri gelmişken ifade edilmelidir ki Bayburt Orta Çağ'da Türk hakimiyetinde cami ve medreseleriyle İslam dünyasında dikkat çeken bir merkez olmuştur. Coğrafi konumu ve nüfusu ile küçük bir yer edinen bu belde Selçuklu döneminde inşâ edilmiş günümüze kalmış ender ulu camilerden birine sahiptir⁵⁵. Ulu caminin yanında inşa edilmiş ancak günümüze ulaşmayan kitabesinden de varlığı anlaşılan Mahmudiye Medresesi ve Yakutiye Medresesi gibi ilim merkezlerinin de varlığı Bayburt'un eğitim ve ilim konusunda önemli bir konumda olduğunu göstermektedir⁵⁶. Nitekim Orta Çağ'ın önemli ilim adamlarından olan Ekmeleddin Muhammed bin Mahmud'un Bayburtlu olması da şaşırtıcı değildir. Ekmeleddin Babertî meşhur Türk tıp alimi Hacı Paşa'nın ve Bedreddin Simavî'nin de hocasıdır⁵⁷.

Kaynakların Verdikleri Bilgilere Göre Orta Çağ'da Bayburt'u Öne Çıkaran Özellikler

Bayburt'un bu dönemdeki coğrafi özellikleri, beşerî, kültürel ve siyasî durumu hakkında dönemin seyyah ve yazarları tarafından dile getirilmiştir. Bu kaynaklardan İslam dünyasının Herodot'u olarak bilinen Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudî'nin (ö. 956/957)⁵⁸ günümüze ulaşan iki eserinden biri olan Murûc ez-Zeheb adlı eserinde Bayburt-Trabzon çevresi hakkında da bilgi vermiştir. Eserinde Trabzon'un deniz sahilinde olduğunu ve her yıl ticaret amacıyla bölgeden Rum, Müslüman vb. birçok milletten tacirin Trabzon pazarlarına geldiğini aktarmıştır⁵⁹. X. Yüzyılda yapılmış bu yorum Bayburt ve Trabzon arasındaki transit ticaretin yoğunluğunun eski dönemlere kadar uzandığını da göstermektedir. Trabzon hinterlandında yer alan Bayburt hem hububat ambarı hem hayvan üretim merkezi hem de Trabzon'un Anadolu ve Ortadoğu'ya açılan kapısı olarak Trabzon Liman kentinin kaderini dönem dönem bu özelliğiyle eşzamanlı olarak birlikte yaşamış ve Trabzon'un gelişimiyle Bayburt da gelişme göstermiştir.

⁴⁶ 11 Eylül 1362'de Pir Hüseyin Bayburt'u ele geçirmiştir. Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 3. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 80-81.

⁴⁷ Bayburt'un 1381 yılında Mutahharten'in egemenliğine girdiği görülmektedir. Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, 112.

⁴⁸ Mutahharten ve bu mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, 2. Bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991), 247-300.

⁴⁹ Ruy Gonzales Clavijo, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2008), 136.

⁵⁰ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk tarih Kurumu Yay., 2014), 55; Adak, *Orta Çağ'da Bayburt*, 101-102.

⁵¹ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 37 vd.

⁵² Tellioğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, 208; Adak, *Orta Çağ'da Bayburt*, 159-165.

⁵³ Günümüzde adı Çayıryolu'dur.

⁵⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 62.

⁵⁵ Rahmi Hüseyin Ünal, "Bayburt Ulu Camii'nin Tanıtımı ve Mimari Özellikleri, içinde *Türk Tarihinde Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, (Ankara: Bayburt Hizmet Vakfı Yayını, 1994), 405-408.

⁵⁶ Adak, *Orta Çağ'da Bayburt*, 262-265.

⁵⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 61.

⁵⁸ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 13-14.

⁵⁹ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, 133.

Dönemin önemli diğer kaynaklarından Yakut, XIII. Yüzyılın başlarında Bayburt'un mamur ve güzel bir şehir olarak kaydetmiştir⁶⁰.

İklim, topoğrafya ve bitki çeşitliliği ile dönemin en önemli ihtiyaçlarından olan hububat tarımına ve hayvancılığa bölgenin müsait olması Bayburt ve çevresinin ekonomisinin de gelişmesini sağlayan bir etken olmuştur. Bölgeden geçen dönemin (XIV. yüzyıl) en ünlü seyyahlarından Marco Polo (1254-1324) da bu hususa dikkat çekmiştir; "*Bölge (Doğu Anadolu) yazın onların (Türklerin) hayvanları için çok güzel otlaklara sahiptir*"⁶¹. Böylece pastoral bir yaşama sahip Türkmen boyları da hayvan sürüleri ile Bayburt ve çevresini yazın yaylak olarak kullanmıştır.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349)⁶² bölgenin XIV. yüzyıldaki coğrafi durumu hakkında bilgi veren önemli müelliflerden biridir. Mesâlikü'l Ebsâr adlı eserinde Anadolu'daki üç önemli "gümüş" yatağından birinin Bayburt (Bahart)'ta olduğunu ifade etmiştir⁶³. Muhtemelen Gümüşhane'de çıkarılan gümüş madeni Bayburt'ta darp edilmekteydi. Bayburt'ta birçok hanedanlığın para darp ettirmesi de bunu göstermektedir. Anadolu'nun iklimi hakkında da bilgi veren el-Ömerî, Anadolu'nun çok soğuk kışlara sahip olduğundan bölge halkının yazdan kışlık pastırma, yağ, vb. ihtiyaçlarını hazırlayıp depoladığını aktarmıştır⁶⁴.

XV. Yüzyılın başlarında bölgedeki siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle bölgenin yol ve ticaret güvenliği açısından iyi bir durumda olmadığını bölgeden geçen seyyahlar bize bildirmektedir. XV. Yüzyılın başlarında Bayburt ve çevresi sürekli el değiştirmiş ve hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Bu nedenle bölgedeki otoritesizlik eşkıyalığa zemin hazırlamış bu yıllarla uluslararası ticaret ve yolların güvenliği zayıflamıştır. Bölgeden 1403-1404 tarihlerinde geçip Timur'un sarayına elçi olarak giden Ruy Gonzales de Clavijo⁶⁵ yolların güvenlikten yoksunluğunu bizzat yaşayarak görmüştür. Trabzon, Gümüşhane, Kelkit, Erzincan üzerinden Erzurum'a giden elçi Ruy Gonzales de Clavijo, kendilerini yollarda koruyacak adamlar (on adam) ve atlar kiralarak bölgede seyahat etmek durumunda kalmıştır. Bölgenin nüfusu hakkında da bilgi veren seyyah bölgeye Türklerin hâkim olduğunu ve Çobanlı Türkleri gibi boyların bölgedeki varlığını ifade etmiştir. Ayrıca bölge halkının mutfak kültürü ve günlük yaşamı hakkında bilgiler aktarmıştır. Halkın çoğunlukla kilim kullanıldığını, yemeklerin et ağırlıklı olduğunu, ekme, turşu, köfte, pirinç, süt, kaymak, yumurta, bal gibi yiyecekleri sayarak bölgenin coğrafi ürünleri, mutfak ve bozkır kültürü hakkında bilgiler vermiştir⁶⁶.

Bölgenin tarihî coğrafyası ve özellikleri hakkında Türklerin önemli sözlü kültür ürünü olan destanlarda da bilgi bulmak mümkündür. Bayburt ve çevresinde geçen hikayeleri de konu edinen Dede Korkut Destanları çalışmanın konusu açısından önemlidir⁶⁷. Dede Korkut Destanlarının XV. Yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülmektedir⁶⁸. Toponimi, sözlü kültür ve bozkır kültürünün önemli bir kaynağı olan Dede Korkut destanlarından "*Bamsı Beyrek, Salur Kazanın Evinin Yağmalanması ve Salur Kazanın Esir Olup Oğlu Uruz'un Onu Tutsaklıktan Çıkardığı*" hikâyelerinde Bayburt sıkça geçmektedir⁶⁹. Destanlar tahlil edildiğinde XI.-XIV. yüzyıllar arasındaki bölgedeki Türk Bozkır kültürü ve Türklerin yaşamı hakkında önemli bilgiler edinilmektedir. Türklerin daha çok obalar halinde, göçer evler olan çadırlarda, kafirlerin kalelerde yaşadıkları anlatılmakta ve Türklerin kullandıkları savaş aletleri, Türk Bozkır kültüründe atın önemi, han-ı yağma, potlaç kültürü gibi bilgiler bulunmaktadır⁷⁰.

⁶⁰ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, yay. haz. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 163.

⁶¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı I*, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: İthaki Yay., 2003), 77.

⁶² İbn Fazlullah el-Ömerî Memlûklüler döneminde yaşamış, iyi bir fıkıh âlimi ve edebiyatçı olmasının yanında iyi bir tarihçi idi. "Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr", Müellifin en önemli çalışması olup ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahseden ansiklopedik bir eserdir. Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 19, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 483-484.

⁶³ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 145.

⁶⁴ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, 146.

⁶⁵ González Clavijo hakkında yeterli bilgi yoktur. Clavijo, 2 Nisan 1412 tarihinde vefat etmiştir. Clements R. Markham, *Narrative of Embassy of Ruy González Clavijo to the Court of Timour at Samarcand a.d 1403-1406*, (Londra: Hakluyt Society, 1859), IX.

⁶⁶ Ruy Gonzales Clavijo, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2008), 134-135.

⁶⁷ Kemal Üçüncü, *Dede Korkut ve Bayburt*, (Ankara: Bayproje Yayını, 2015).

⁶⁸ Pertev Naili Boratav, "Dede Korkut Hikayelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* XIII, (İstanbul 1958): 62; ; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1999), 368.

⁶⁹ Hikayeler için bk. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikayeleri*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976).

⁷⁰ Hasan Erbay (ed.), *Dede Korkut Kitabı Hanım Hey*, c.I, (Ankara: TOBB Yayını, 2014), 296 vd.

Seyyahlar arasında Bayburt ve çevresi hakkında bilgi veren arasında Batıdan yolculuk edenler dikkat çekmektedir. Dominikan Tarikatı'ndan bir derviş XIII. yüzyıl sonlarında gerçekleştirdiği yolculuğunu kayıt almış ve bu yolculuğunda Doğu Anadolu'dan geçmiştir⁷¹. Bölgedeki yerli halkın Türklerden korktuklarını yanlarında sürekli atları ile dolaştıklarını tehlike anında atlarına binip hemen uzaklaştıklarını anlatmıştır⁷².

Orta Çağ'da Anadolu'da uzun süren ve tahrip edici olan Türk akınları önce bölgedeki Bizans varlığını ortadan kaldırmıştır. Daha sonra bu akınlar, Bizans Devletinden sonra bölgedeki en önemli otorite olan Kilisenin kurumsal yapısını da zayıflatmıştır. Mülk ve gelirleri azalan Kiliseler giderek varlıklarını da böylece yitirmiştir⁷³. Bu şekilde otoritesiz kalan ve ıssızlaşan bir "uc" bölgesi olan Bayburt ve çevresinde aynı Anadolu'nun diğer "uc" bölgelerinde olduğu gibi kolonizatör görevi üstlenecek olan Türk misyonerleri "Alperenler"⁷⁴ rol almaya başlamıştır. Barkan'ın "Kolonizatör Türk Dervişleri" olarak tanımladığı bu alperenler, ıssız coğrafyayı "şenlendirmişler ve soylarının bereketiyle oraları kendilerine hakiki bir vatan yapmışlardır"⁷⁵. Bayburt'ta da varlığı tespit edilen Ahi gruplarının, Mevlevi tarikatının ve diğer dini zümrelerin dervişleri kent merkezindeki ve köylerdeki faaliyetleri ile özellikle kırsalda inşâ ettikleri zaviyeleri ile demografik yapının değişiminde öncü olmuş, imar ve iskân faaliyetleri yürütmüşlerdir. Ayrıca tarım, hayvancılık ve ticari faaliyetleri ile Türklerde yerleşik yaşamın, şehirleşmenin, ticari hayatın yaygınlaşmasını sağlayarak iktisadi ve kültürel kalkınmaya da öncü olmuşlardır. Bu durum XII. Yüzyıldan başlamak üzere tüm Anadolu'da gözlenmiş Anadolu bir zaviye cennetine dönüşmüş, dervişler ve zaviyeler adeta mantar gibi hızla çoğalmış Mevlevilik, Bektaşilik, Kalenderilik, Rifailik gibi dini zümreler⁷⁶ Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar ulaşmıştır. Anadolu'da özellikle şehirlerde Mevlevilik, kırsalda Bektaşilik tarikatları kültürel dönüşümün en önemli aktörleri olmuştur⁷⁷.

XII. yüzyıldaki dini-kültürel dönüşümü dönemin Bizans kaynaklarından da takip etmek mümkündür. Niketas Khoniates, XII. Yüzyılın Bizans-Selçuklu ilişkileri için ana kaynaklardan biridir. Niketas, eserinde Anadolu'ya hâkim olan Türklerle yerel Hristiyan halkın çabuk dost olduğunu ve Bizans hakimiyetine karşı çıkan halkın Selçuklu boyunduruğunu tercih ettiğini çarpıcı bir şekilde ifade etmiştir. İfade edilen yerli halk ile "Türkler arasında sadece kuvvetli bir dostluk kurulmakla kalmamış, bunlar adet ve gelenekleriyle hemen hemen Türkleşmişlerdi. Bu sebepten de sınır komşularının tarafını tutuyorlar ve Bizanslıları kendilerine düşman görüyorlardı"⁷⁸. Böylece tüm Anadolu'da olduğu gibi Bayburt ve çevresinde de hoşgörülü yöneticiler ve hoşgörülü dervişler gönülleri de fethetmiştir. Nihayetinde XII. yüzyıldan itibaren Bayburt ve çevresinde Türk varlığı giderek artmış ve coğrafyadan vatana dönüşüm yaşanmıştır. Türk tireleri hayat şartları, iklim koşulları, otlaklarının bolluğu ile Atayurtları gibi gördükleri/hissettikleri Bayburt ve çevresini yurt tutmuştur.

Ahilik, Bayburt ve çevresinde varlık göstermiş önemli teşekküllerden biri olmuştur. Ahi mezarlarına ilde rastlanmaktadır. Ulu Arif Çelebi, Bayburt'a gelmiş ve aynı zamanda Mevlevi olan Ahi Ahmed Zencani ile görüşmüş zaviyesinde misafir kalmıştır⁷⁹. Arif Çelebi'nin Mevleviliği yaymak adına ziyaret ettiği iller arasında böylece Bayburt'un da olduğu ve Bayburt'ta Mevleviliğin yaygınlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Arif Çelebi, Anadolu'nun Moğol tahakkümü altında olduğu yıllarda 1315 tarihinde rüyasında Mevlana'yı görüp Mevlevi olan hayırsever ve sevilen bir Ahi olan Ahmed'i Bayburt'ta ziyaret etmiş ve birkaç gün Bayburt'ta kalarak sohbetler etmiştir⁸⁰. Bu kaynaktan da anlaşıldığı gibi Bayburt ahilik ve Mevlevilik açısından da Orta Çağ Anadolu'sunun önemli merkezlerinden biri olmuştur.

Şehirleşme ve bu alandaki değişim ve dönüşüm incelendiğinde Bayburt'un kısa zamanda bir Türk-İslam beldesi özelliğini

⁷¹ Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291)*, çev. A. Deniz Altunbaş, 3. bs., (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018).

⁷² Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291)*, 443.

⁷³ Bu konuda Anadolu'nun ayrıntılı bir analizi için bk. Speros Vryonis, Jr., *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*, çev. İdem Erman, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2020).

⁷⁴ Bayburt'un merkezinde Alperenler Türbesi bulunmaktadır.

⁷⁵ Ömer Lütfi Barkan, *İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri*, haz. Yahya Kemal Taştan, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2020), 106.

⁷⁶ F. Köpürülünün de ifade ettiği gibi: "Daha ilk Selçukiler zamanından itibaren Darü'l-Cihad olan Anadolu'ya, Türkmen boylarıyla beraber çok Türkmen Babalarının, Orta Asya, Harezmi ve Horasan sahalarından Yeseviye tarikatına mensup dervişlerin Horasan sufileri dediğimiz Melametiye şubelerine mensup şeyhlerin Irak, Suriye ve İran'dan türlü türlü akidelere malik insanların gelip kısmen -yeni teessüs eden- İslam şehirleriyle yavaş yavaş İslamlaşmaya başlayan eski merkezlere yerleştikleri tabiidir." F. Babinger ve F. Köpürül, *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, 2. bs., (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 48.

⁷⁷ Speros Vryonis, Jr., "Küçük Asya'da Göçebeleşme ve İslamlaşma", içinde *Osmanlı Öncesi Anadolu'da Pastoral Yaşam*, der. ve çev. İlhan Aslan, (İstanbul: Post Yayınları, 2021), 47-49.

⁷⁸ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: Türk tarih Kurumu Yayını, 1995), 24.

⁷⁹ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 55.

⁸⁰ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012), 326-327, 635.

kazandığı görülmektedir. Türk-İslam şehirlerinin yapısı ve kentsel gelişimi incelendiğinde şehrin merkezinin ulu cami ve çevresi olduğu görülmektedir⁸¹. Ulu camii merkez olmuş ekonomik ve sosyal hayat onun etrafında odaklanmıştır. Mahalleler de ulu caminin etrafında gelişmeye başlamıştır. Her mahalle bir caminin merkez olduğu bir yerleşim yumağı olmuştur. Bayburt'ta da bu şekilde olmuş Bayburt ulu cami ve çevresi kentin sosyal, kültürel, ilmi ve ekonomik merkezi olmuştur. Etrafında medreseler, bedestenler, kapanlar ve çarşılar inşa edilerek kentin ihtiyaçları giderilmiştir⁸².

Kaleler, Orta Çağ'ın önemli yapıları ve kent merkezlerinden biri olmuştur. Artan istila ve savaşlar nedeniyle güvenlik ihtiyacının üst düzeye çıkması nedeniyle güvenli yapılar olan kalelere önem verilmiştir. Bu güvenlik merkezleri bu fonksiyonları ile önemli bir nüfus çekmiş ve zamanla büyüyerek kent merkezleri olmuştur. Bayburt da Anadolu'nun önemli, korunaklı bir güvenlik merkezi olarak dikkat çekmiştir. Kervan yolları üzerinde güvenli bir konak olarak hem ticaret hem güvenlik açısından kentin avantajlı yapılarından biri Bayburt Kalesi olmuştur. Akin ve istilaların çok olduğu, istikrarsız dönemlerde insanlar Bayburt ve çevresindeki kalelerde konaklayarak korunmuştur. Bu şekilde en başta askerî bir işlev olarak şehir ön plana çıkmış daha sonra güvenliğin artması ve ticaretin gelişmesi ile şehir fonksiyonları gelişmiştir. Böylece uluslararası ticaretin de etkisi ile nüfus artmış kentsel gelişim ile kalenin bulunduğu tepeden kalenin eteklerine doğru şehir gelişerek Ulu cami etrafında şehir gelişmeye başlamıştır⁸³.

Sonuç

Bayburt kenti sahip olduğu coğrafi konumu, doğal güzellikleri ve stratejik konumu ile tarih boyunca insanoğlunun önemli yerleşim merkezlerinden biri olagelmıştır. Kentin kuruluşu ve gelişimi Çoruh kenarında, hâkim bir tepede olan kale ve çevresinde gerçekleşmiştir. Önemli ticaret merkezleri arasındaki transit yol ağı üzerinde kurulan kent kuzey-güney yol hattını kontrol eden bir tepededir. Bu konumuyla Orta Çağ'da önemli bir gelişim gösteren Bayburt, Türk hakimiyetinde altın çağlarını yaşamıştır. Selçuklular, Saltuklular, Anadolu Selçukluları, Eratnalılar, İlhanlılar, Ahi Ayna Bey, Mutahharten, Akkoyunlular gibi Türk hanedanlıkları arasında yaşanan hakimiyet mücadelelerine de sahne olan Bayburt kaleleri, camileri, köprüler, yolları, hanları, medreseleri, zaviyeleri gibi önemli ticari, dini, kültürel, mimarî ve eğitim kurumlarıyla Orta Çağ'da Anadolu'nun parlayan merkezlerinden biri olmuştur.

Bir kale-kent olarak Orta Çağ'da güvenli, Trabzon-Tebriz ticaret merkezleri arasında konaklama ve kavşak noktası, tarım ve hayvancılığa uygun verimli arazileri ile iktisadi açıdan dönemin güvenlik-ticaret-kültürel-sosyal şehir fonksiyonlarını taşıyan bir şehir olmuştur. Bu özellikleri ile Orta Çağ'da Anadolu'nun cazibe merkezlerinden biri haline gelen Bayburt seyyahlar başta olmak üzere dönemin kaynaklarında sıkça adı geçen ve hakkında bilgiler verilen önemli bir kent olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Abdülazîz el-Alevî. "İbn Fazlullah el-Ömerî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19:483-484. İstanbul: TDAV Yayını, 1999.
- Adak, Mutlu. *Ortaçağ'da Bayburt (X.-XV. Yüzyıllar Arasında Bayburt'un Tarihi Coğrafyası)*. Ankara: Berikan Yayınları, 2016.
- Ahmed Eflâkî. *Ariflerin Menkıbeleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Aliağaoğlu, Alpaslan ve Abdullah Uğur. *Şehir Coğrafyası*. 2. bs. Ankara: Nobel Yayınları, 2012.
- Anna Komnena. *Alexiad (Malazgirt'in Sonrası)*. Çeviren Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- Babinger, F. ve F. Köprülü. *Anadolu'da İslamiyet*. Çeviren Ragıp Hulusi. 2. bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Barkan, Ömer Lütfi. *İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri*. Hazırlayan Yahya Kemal Taştan. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2020.
- Boratav, Pertev Naili. "Dede Korkut Hikayelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi". *Türkiyat Mecmuası* XIII. (İstanbul 1958): 31-62.

⁸¹ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, (Ankara: TDV Yayını, 1995).

⁸² Adak, *Orta Çağ'da Bayburt*, 186 vd.

⁸³ Methiye Gül Çöteli, "Bayburt Kent Dokusunun Gelişimi" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005), 129.

- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Çeviren Erol Üyepazarıcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*. Çeviren Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediöldüz. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2021.
- Can, Yılmaz. *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*. Ankara: TDV Yayını, 1995.
- Çötel, Methiye Gül. "Bayburt Kent Dokusunun Gelişimi". Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005.
- Demir, Necati (Hazırlayan). *Dânişmend Gazi Destanı*. 2. bs., İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.
- Ebu Bekr-i Tihranî. *Kitab-ı Diyarbekriyye*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: Türk tarih Kurumu, 2014.
- Eğilmez, Savaş. *Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar Erzurum*. İstanbul: Erzurum Büyük Şehir Belediyesi Yay., 2012.
- Erbay Hasan (Editör). *Dede Korkut Kitabı Hanım Hey*. C.I. Ankara: TOBB Yayını, 2014.
- Fallmerayer, Jakob Philipp. *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*. Çeviren Ahmet Cevat Eren. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2011.
- Göde, Kemal. "Eratnalılar Hakimiyetinde Bayburt". İçinde *Türk Tarihinde Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*. 347-352. Ankara: Bayburt Hizmet Vakfı Yayını, 1994.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dede Korkut Hikayeleri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Gümüş, Nebi. "Celaleddin Harezşah'ın Gürcistan Seferleri". *EKEV Akademi Dergisi* 10, sy. 29. (Güz 2006): 155-178.
- Hahanov, A. *Panaret'in Trabzon Tarihi*. Çeviren Enver Uzun. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2004.
- Hanilçe, Murat. *Coğrafi Keşifler*. İstanbul: Selenge Yay., 2022.
- Jr., Speros Vryonis. "Küçük Asya'da Göçebeleşme ve İslamlaşma". İçinde *Osmanlı Öncesi Anadolu'da Pastoral Yaşam*. Derleyen ve Çeviren İlhan Aslan. 11-62. İstanbul: Post Yayınları, 2021.
- Jr., Speros Vryonis. *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*, Çeviren İdem Erman. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2020.
- Keçiç, Murat. *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Kesik, Muharrem. "Danişmendli Beyliği-Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu İlişkileri (1071-1178)". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* XXXIV, (2009): 119-144.
- Kesik, Muharrem. *Dânişmendliler (1085-1178)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Konukçu, Enver. *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara: YÖK Matbaası, 1992.
- Küçük, Cevdet. "Erzurum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11:321-329. İstanbul: TDAV Yayını, 1995.
- Le Strange, Guy. *Doğu Hilafetinin Memleketleri (İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*. Yayına Hazırlayan Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- Marco Polo. *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı I*. Çeviren Işık Ergüden. İstanbul: İthaki Yay., 2003.
- Markham, Clements R. *Narrative of Embassy of Ruy González Clavijo to the Court of Timour at Samarcand a.d 1403-1406*. Londra: Hakluyt Society, 1859.
- Mesudî. *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Çeviren D. Ahsen Batur. 2. bs. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Miller, William. *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)*. Çeviren Nurettin Süleymanlı. İstanbul: Heyamola Yayınları, 2007.
- Niketas Khoniates. *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Çeviren Fikret Işıltan. Ankara: Türk tarih Kurumu Yayını, 1995.
- Öğün Bezer, Gülay. "Anadolu'nun Fethi ve Drakon Çayı Anlaşması'nın Bu Süreçteki Yeri". *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4, s. 12. (2014): 21-34.
- Özcan, Altay Tayfun. *Türkiye'nin Doğuşu (Anadolu'da Türk Egemenliğinin İlk Evresi ve Türkiye Adının Ortaya Çıkışı)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023.
- Özdal, Ahmet N. "Türk Hâkimiyetinin Anadolu'ya Kazandırdığı Ekonomik İvme (XII-XIV. Yüzyıllar)". İçinde *Orta Çağ'da Ticaret*. Editör Tolgahan Karaimamoğlu. 67-114. İstanbul: Selenge Yayınevi, 2022.
- Polat, Erdal. "Kral Yolu'nun Anadolu Güzergâhı". *Erdem* 85. (2023): 91-118.
- Ricoldus de Monte Crucis. *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291)*. Çeviren A. Deniz Altunbaş. 3. bs. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Ruy Gonzales Clavijo. *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*. Çeviren Zeynep Ertan. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2008.
- Simon de Saint Quentin. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*. Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayını, 2006.
- Subaşı, Ömer. *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*. İstanbul: Kitabevi Yayını, 2015.
- Sutay, Gonca. *Anadolu'da Moğol İstilasının Başlangıcı ve Kadim Şehir Erzurum*. Ankara: İKSAD Yayınevi, 2020.
- Sümer, Faruk. *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1999.
- Şahin, Tahir Erdoğan. "İpek Yolu: Tarihsel Geçmiş, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39, sy. 67. (2020): 71-97.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. Çeviren D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Tellioğlu, İbrahim. *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Tellioğlu, İbrahim. *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*. Trabzon: Serander Yay., 2009.
- Tellioğlu, İbrahim. *Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayını, 2019.
- Tellioğlu, İbrahim. *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. 2. bs. Trabzon: Serander Yayınları, 2007.

- Tellioğlu, İbrahim. *Trabzon Rum Devleti (Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti 1204-1461)*. Trabzon: Serander Yayınları, 2009.
- Tellioğlu, İbrahim. *XI.-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*. Trabzon: Serander Yayınları, 2009.
- Toksoy, Ahmet. "Celaled-din Harezmsah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri". *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 9, sy. 1. (2007): 137-150.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. 7. bs. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2004.
- Turan, Osman. *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*. 3. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Üçüncü, Kemal. *Dede Korkut ve Bayburt*. Ankara: Bayproje Yayını, 2015.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. "Bayburt Ulu Camii'nin Tanıtımı ve Mimari Özellikleri". İçinde *Türk Tarihinde Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*. 405-408. Ankara: Bayburt Hizmet Vakfı Yayını, 1994.
- Yücel, Yaşar. *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991.

Gönül BAYRAM KALKAN
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ardahan,
Türkiye
Department of History, Faculty of Humanities
and Letters, Ardahan University, Ardahan,
Türkiye
gonulbayram@ardahan.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 02.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted 26.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 31.05.2024

Atf:
Bayram Kalkan, Gönül. "Orduların Başında Bir
Saltuklu Melikesi: Mama Hatun". *Ahbar*, sy.1
(Mays 2024): 12-18.

Cite this article:
Bayram Kalkan, Gönül. "A Saltukid Queen at
the Head of Armies: Mama Khatun". *Ahbar*,
no.1 (May 2024): 12-18.

Orduların Başında Bir Saltuklu Melikesi: Mama Hatun

A Saltukid Queen at the Head of Armies: Mama Khatun

Öz

Erzurum merkezli kurulan Saltukluların kaleme alındığı bu makale temelde üç başlıktan meydana gelmektedir. Birinci başlık altında Anadolu'nun kaderini belirleyen Malazgirt Savaşı'nda yer alması, Erzurum gibi önemli bir yerin idaresi ve muhafazası ile vazifelendirilmesine karşın kaynaklarda hakkında oldukça az bilgiye yer verilen Saltuklu Beyliği'nin kurucusu ve isim atası olan Ebu'l-Kâsım Saltuk'un nesebi, Selçuklu Devleti içerisindeki konumu, beyliğin kuruluş tarihi gibi mühim meseleler ele alınmıştır. İkinci başlık altında hakimiyet sürecine dair oldukça az malumata yer verilmesinin yanı sıra beyliğin başına geçiş tarihide dahil olmak üzere hakkındaki bilgilerin birçoğunun ihtilafli olduğu Saltuklu Melikesi Mama Hatun'un iktidarı döneminde yaşanan siyasî ve askerî hadiseler yer verilmiştir. Nihayetinde üçüncü başlıkta ise Mama Hatun'un hakimiyetine yeğenleri tarafından son verilmesi, Nâsireddin Muhammed'in oğlu Alâeddin Melikşah'ın iktidarı ve II. Rükneddin Süleyman Şah'ın 1202 senesinde bir asrı aşkın bir süre varlığını sürdüren Saltuklu Beyliği'ne son vermesi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Saltuklu, Erzurum, Ebu'l-Kâsım Saltuk, Mama Hatun, II. Rükneddin Süleyman Şah

Abstract

This article on the Saltukids, who were founded in Erzurum, basically consists of three titles. Under the first heading, important issues such as the lineage of Ebu'l-Kâsım Saltuk, the founder and patriarch of the Saltuks Principality, whose founder and name ancestor, Ebu'l-Kâsım Saltuk, who took part in the Battle of Manzikert, which determined the fate of Anatolia, and who was entrusted with the administration and protection of an important place such as Erzurum, are discussed in the sources, as well as his position within the Seljuk State and the date of the foundation of the principality. Under the second heading, the political and military events that took place during the rule of Mama Khatun, the Saltukid Queen, about whom most of the information is controversial, including the date of her accession to the leadership of the principality, as well as very little information about the period of her rule, are included. Finally, the third chapter deals with the end of Mama Khatun's rule by her nephews, the rule of Alaeddin Melikshah, the son of Nâsireddin Muhammed, and the end of the Saltukids Principality, which had existed for more than a century, in 1202 by the Rükneddin Süleyman Shah II

Keywords: Seljuks, Saltukids, Erzurum, Ebu'l-Kâsım Saltuk, Mama Khatun, Rukn al-Dîn Suleyman Shah II

Giriş

Malazgirt Zaferi'nin baş mimarı Sultan Alparslan, savaşta kendisiyle birlikte cesurca mücadele ederek galibiyet rüzgârının Selçuklu cephesine doğru esmesini sağlayan komutanlarından Artuk, Saltuk, Mengüçük, Çavuldur, Çavlı ve Danişmend'i Anadolu'nun fethi ile vazifelendirdi. Sultan'ın fethettikleri tüm toprakların kendilerine iktâ edileceği yönündeki buyruğu üzerine Anadolu'ya doğru ilerleyen bu komutanlar, kısa süre içerisinde tarihte kendi adları ile zikrolunacak beyliklerin kurdular. Böylece Erzurum ve çevresinin fethi ile vazifelendirilmiş olması sebebiyle diğer komutanlar arasında daha üstün bir mevkiye sahip olduğu düşünülen Emîr Saltuk, 1 asrı aşkın bir süre siyasî varlığını koruyacak olan Saltuklu Beyliği'nin temelini attı. Erzurum merkezli kurulan beyliğin sınırları zaman zaman değişiklik göstermekle birlikte doğuda; Micingerd, batıda; Tercan, kuzeyde; Bayburt, İspir ve Oltu'ya değin uzanmaktaydı. Başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir beylik olarak kurulan Saltuklular'ın akabinde Azerbaycan Atabegleri'ne, Irak Selçuklularına ve Anadolu Selçuklularına tâbi oldukları görülmektedir. Kaynaklarda Anadolu Selçuklu sultanı II. Süleyman Şah'ın beyliğin topraklarını Elbistan meliki olan kardeşi Muğîsüddin Tuğrul Şah'a teslim etmesi üzerine Saltuklu Beyliği'nin son bulunduğu kaydedilse de son Saltuklu beyi Melikşah'ın torunlarının, Yavuz Sultan Selim devrine kadar Çemişkezek'te hüküm sürdükleri rivayet edilmektedir.

Saltuklu Beyliği'nin Kuruluşu ve Ebu'l-Kâsım Saltuk

Kaynaklarda hakkında oldukça az bilgiye yer verilen Saltuklu Beyliği kurucusu Ebu'l-Kâsım¹ Saltuk'un² Erzurum ve çevresinin fethi ile vazifelendirilmiş olması sebebiyle diğer komutanlara nazaran daha üstün bir mevkiye sahip olduğu düşünülmekte ve dahi Selçuklu hanedanına mensup olma ihtimali üzerinde durulmaktadır³. Tarihin tanıklık ettiği en önemli

¹ Bu isim Tepsi Minâre ve Micingerd kale kitâbesinde Ebu'l-Kâsım olarak geçmektedir. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*, (İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Yay., 1960), 317; A. Şerif Beygu, *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri*, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936), 38. Ayrıca Mükrimin Halil Yinanç Ebu'l-Kâsım'ın, Saltuk Bey'in dedesi olduğunu iddia eder. Mükrimin Halil Yinanç, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 349; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I-Anadolu'nun Fethi*, (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası), 80.

² Beyliğin adının sikke ve kitabelerde Salduk (سَلْدُك) şeklinde kaydedildiğini bildiren Osman Gürbüz, kaynaklarda صلوق صلتوق صلتوق صلوق gibi farklı şekillerde karşımıza çıkmakla birlikte doğru olan yazımın Salduk "سَلْدُك" olduğunu, bugün "d" harfini "t" ye dönüştürmek suretiyle Saltuk şeklinde telaffuz ettiğimizi aktarır. Nitekim İbnü'l Esîr bu adı "Saltuk" (İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağırakça vd., c. 12, (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016), 116,185.) Müneccimbaşı, "Salîk", (Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, haz. Ali Öngül, c. 2, (İstanbul: Kabalıcı Yay., 2017), 180), Gaffarî "Selîk" (Gaffarî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Hasan Nurakî, (Tahran: 1342), 134) olarak kaydeder.

Yine Gürbüz, bu adın "salmak" fiilinden türetilmiş olduğunu, ve salmak fiilinin sözlüklerde; bağımlılığına, tutukluluğuna veya baskı altındaki durumuna son vermek, serbest kılmak, bırakmak, koyuvermek, ivedilikle yollamak, hemen göndermek, koymak, katmak, sürmek, uğratmak, (vergi) yüklemek, üzerine yürütmek, saldırmak, sarkıtmak, (mecazen) ilgilenmemek gibi çeşitli anlamları bulunduğunu bildirir. Ayrıca kaynaklarda "bırakmak, koyuvermek, atmak, göndermek" anlamı taşıyan "sal" fiili ve "duk" ekinin terkibinden oluşan Saltuk isminin "bıraktık, koyuverdik, attık, gönderdik" anlamı taşıdığı kaydedilirken (Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. 1, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999), 272; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Ankara: TTK Bas., 1998), 18; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2015), 250.) Gürbüz "duk" ekinin geçmiş zaman isim fiili yapan ekler arasında sayılması gerektiğini, bu sebeple Saltuk'un "salınmış, bırakılmış, koyuverilmiş, sarkıtılmış, yayılmış, gönderilmiş, serbest bırakılmış" anlamlarıyla örtüşüğünü, büyük ihtimalle "dünyaya salınmış, dünyaya getirilmiş" anlamlarına geldiğini ve "yaratıcı kudret tarafından yeryüzüne salınıp gönderilmiş" veya "annesi tarafından dünyaya getirilmiş", "alemden kök salmış, dal budak çıkarıp büyümüş, manaları taşıdığı" kaydeder. Osman Gürbüz, "Saltuklular", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002), 46-50. Ayrıca Saltuklular hakkında oldukça az bilgiye sahip olunması, bir müddet beyliğin adının İzzeddin Saltuk'tan geldiği düşüncesinin hakim olmasına sebebiyet vermiş ise de yapılan çalışmalar beyliğin bu adı esas kurucusu Ebu'l-Kâsım Saltuk'a istinaden aldığını göstermiştir. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2013), 19-20.

³ Saltuklu beyi Nasîruddin Muhammed'in oğlu olan ve Gürçü kraliçe Tamar ile yaşadığı gönül ilişkisi sebebiyle kaynaklarda adına rastladığımız Muzafferuddin (Brossed Mutafardin olarak adlandırır bkz. Marie Félicité Brossed, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev., Hrand D. Andreasyan, not. ve haz., Erdoğan Merçil, (Ankara: TTK Basımevi, 2003), 372.) hakkında bilgi veren Brossed, Tamar ve Muzafferuddin arasında yaşananları aktarırken şöyle devam eder: "... Kraliçe payitaht şehrine döndükten sonra, onun gururlu arzularına son verdi ve Selçuk oğlu Savul'un aksi vaziyetine uğradı. Gerçekten, Savul, babasının eşeğini ararken bir taç buldu halbuki krallık arkasından koşan prens, umduğu atın yerine Savul'un eşeğini buldu..." Brossed, *Gürcistan Tarihi*, 372. Muzafferuddin'den Selçuk oğlu adı ile bahsedilmesi, Saltukluların nesebinin Selçuklu hanedanına dayandığı savını akıllara getirmektedir. Nitekim araştırmacıların bir kısmı Brossed'in eserinden yola çıkarak bu ihtimal üzerinde durur. (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 20-21; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 19-20; Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36, (İstanbul: TDAV Yay., 2009), 56-57; Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler*, c. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 461-62; Ali Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, (İstanbul: Çamlıca Yay., 2018), 31; Tunay Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, ed., Halil İbrahim Gökbörü, (Ankara: Nobel Yay., 2020), 352.

mücadelelerden biri olan Malazgirt Zaferi sonrası Romanos Diogenes ile bir anlaşma akdedilse de Diogenes'in gözlerine mil çekilerek tahttan uzaklaştırılması ve yeni imparator VII. Mikhaıl Dukas'ın Selçuklu Devleti ile yapılan anlaşmayı tanımaması, Anadolu beyliklerinin kurulma sürecini hızlandırdı. Savaşta yararlılık gösteren komutanların Anadolu'nun fethi ile vazifelendirilmesi ve Sultan Alparslan'ın fethettikleri yerlerin kendilerine iktâ⁴ edileceğini bildirmesi⁵ üzerine Erzurum ve havalisine yönelen Ebu'l-Kâsım Saltuk, kısa süre içerisinde kuzeydoğu Anadolu'da hüküm sürerek, Anadolu'nun Türk yurdu haline getirilmesi hususunda önemli bir misyon üstlendi.⁶ Böylece Saltuklular, Anadolu Selçuklu sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah'ın, Erzurum'u ilhak ederek beyliğin topraklarını kardeşi ve Elbistan Meliki olan Muğisüddin Tuğrul Şah'a teslim ettiği 1202 yılına değin Erzurum ve çevresinin muhafızlığını yaptı.⁷

Kaynaklar Saltukluların kuruluş tarihi hususunda mutabık olmamakla birlikte müelliflerin bir kısmı Malazgirt Zaferi'nin akabinde, yani 1071 yılının hemen ardından kurulduğunu kaydederken,⁸ bir kısmı ise bu tarihi erken bularak 1080-1081

Ayrıca Osman Turan da: "Erzurum da beylik kazanan bir şahsiyetin mühim bir kimse olması ve Malazgirt'ten önce ve sonra birtakım hizmetler yapması tabii bulunduğuna göre Saltuk Beğ'in kaynaklarda iz bırakması icap eder." diyerek Ebu'l-Kâsım Saltuk'un konumun ehemmiyetine vurgu yapar. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 20. Ne var ki kaynaklarda bunu ispatlar nitelikte bir delile henüz rastlanılmış değildir.

⁴ İktâ usulü gereğince, kişinin sahip olduğu toprakların kendisinden sonra evlatlarına devredileceği için iktâ sahipleri ülkenin imarına ehemmiyet vermişlerdir. Ancak hükümdar mahiyetinde olan iktâ sahiplerinin merkezi otoriteyi sarsmaları hasebiyle olumsuz bir etkiye de sahip oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, c. 1, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1981), 201; Osman Turan, "İktâ", *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/2, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 949-959; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1993), 312.

⁵ "... Sultan ümerânın memalik-i Rûm içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirdikleri her mülkün; kendilerinin evlâd ve ahfâdına (torunlarına ait olacağını ve ondan başka hiç kimsenin o (ülke) üzerinde dahl ve tasarrufunun olmayacağını buyurdu. (Bunun üzerine) Emîr Saltuk Erzenü'r-Rûm ve çevresini tamamen ele geçirdi." Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, ter. ve not., Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2010), 84. Nitekim Nişâbü'rî'nin beyanı da bu yöndedir. Zahîru'd-dîn Nişâbü'rî, *Zeyl-i Selçuk-nâme*, Ebû Hâmid Muhammed b. İbrâhîm, (Tahran: Çâphâne-i Hâver, 1332), 27. Ayrıca Urfalı Mateos'da Romen Diojen'in ölümünü haber alan Alparslan'ın askerlerine: "Romalıların Allahı yoktur. İranlılarla Romalıları arasında akdedilmiş olan dostluk ve ittifak yemini bugün çözülmüş oldu. Bundan sonra Haça tapan bütün milletler kılıçla mahvedilecek ve bütün hıristiyan milletleri esaret altına alınacaktır" dedi. ...Sultan Horasanlılara hitaben: "Bundan sonra aslan yavruları gibi olunuz, bütün memleketleri kartal yavruları gibi süratle kat'edin, hıristiyanları gece gündüz durmadan kılıçtan geçirin ve Romalıları karşı asla merhamet duymayın" dedi." Diyerek Müslüman müelliflerin beyanını doğrular. Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev., Hrnt D. Andreasyan, (Ankara: TTK Basımevi, 2019), 144.

⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, 84; Zahîru'd-dîn Nişâbü'rî, *Zeyl-i Selçuk-nâme*, 25, 28; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II:35, 177; Gaffârî, *Târih-i Cihân-ârâ*, nşr., Hasan Nurakî, (Tahran: 1342), 114; Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1331), IV:70,73; Yinanç, "Erzurum", 348-349; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 19-20; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 78, 82-85; M. Fahreddin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953), 356, 373; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 250; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: TTK Yay., 2014), 154; Abdulkerim Özyayın, "Saltuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 8, (İstanbul: Çağ Yay., 1992), 57; *Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, (İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 1997), 200; Mehmet Şeker, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler*, c. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 271; Öngül, "Saltuklular", 461; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi-2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (İstanbul: Çamlıca Yay., 2016), 273-274; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 27, 30; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352; Hüseyin Kayhan, "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, (2018): 195.

⁷ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II:35, 177; Mîrhând, *Ravzatu's-Sâfâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, ter. ve not., Erkan Göksu, (Ankara: TTK Basımevi, 2015), 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, XII:146-47; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyeye fi'l-Umuri'l-Ala'iyeye (Selçuk Name)*, haz., Mürsel Öztürk, c. 1, (Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996), 93; Gaffârî, *Târih-i Cihân-ârâ*, 114, 134; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev., Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 24; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz., Erdoğan Merçil, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2011), 303; Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, çev., Hande Canlı, (İstanbul: Kaknüs Yay., 2005), 296; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev., Yıldız Moran, (İstanbul: E Yay., 1994), 125-26; Osman Turan, "Süleymanşah II", *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 227-29; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 35-6; Yinanç, "Erzurum", 349; Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, 413; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, c. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 401; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 284; Öngül, "Saltuklular", 461; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352.

⁸ Nişâbü'rî, *Zeyl-i Selçuk-nâme*, 27; Reşîdüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, 84; G. Leiser, "Saltuk Oghulları", *Encyclopedia of Islam*, Leiden 1995, 8, 1001; Stanley Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiyye*, çev., Halil Edhem, (İstanbul: Milli Matbaaa, 1927), 227; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 373; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 154; Özyayın, "Saltuklular", 155-169; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 19; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 250; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 27, 30; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 272; Öngül,

yılına esas alır⁹. Saltuklulara dair ihtilafli olan hususlardan bir diğeri ise beyliğin kurucusu Ebu'l-Kâsım Saltuk'un nesebi ve Selçuklu Devleti içerisindeki konumudur. Erzurum gibi önemli bir yerin Ebu'l-Kâsım Saltuk'a verilmiş olması, araştırmacıların Saltuk'un ismi geçen diğer komutanlardan üstün bir mevkiye olduğu ve dahi Selçuklu hanedanına mensup olduğu ihtimali üzerinde durmalarına yol açsa da bu savı destekler somut bir delile bugüne değin rastlanılmış değildir. Tüm bu muammalara karşın kesin olan husus ŝu ki sınırları zaman zaman Kars'a değin uzanan ve Erzurum, Pasinler, Tercan, İspir, Tortum, Micingerd, Bayburt ile civarında hakimiyet tesis eden Saltuklu Beyliğı, bir asrı aşkın bir süre siyasî varlığını sürdürmeye devam etti. Başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'ne bağılı olarak kurulmasına karşın sırasıyla Azerbaycan Atabegleri, Irak Selçukluları ve Anadolu Selçukluları'na tâbi olan beylik,¹⁰ 8¹¹ beyin hakimiyetine tanıklık etti. Buna karşın kaynaklarda bu isimlere dair verilen bilgiler oldukça kısıtlıdır.

Saltuklu Melikesi Mama Hatun'un Siyasî ve Askerî Faaliyetleri

Ağabeyi Nasîrüddin Muhammed'in ardından¹² idareyi devralan ve beyliğin tek kadın hükümdarı olan Mama¹³ Hatun, 1132-1168 yılları arasındaki 36 senelik hakimiyeti ile en uzun süre beyliğin başında kalan İzzeddin II. Saltuk'un kızıdır. 1191¹⁴ senesinde idareyi devraldığı bilinen¹⁵ Mama Hatun, kaynaklarda güçlü, yetenekli ve ihtiraslı sıfatları ile zikredilmekte, Arap kaynakları ondan Erzurum sahibesi¹⁶ olarak bahsetmektedir. Nitekim Nasîrüddin Muhammed'in uzun soluklu hakimiyetinin ardından erkek kardeşleri ve yeğenleri olmasına karşın beyliğin başına Mama Hatun'un geçmesi hem O'nun siyasî gücünün hem de kadının Türk toplumundaki yeri ve öneminin delili mahiyetindedir¹⁷.

"Saltuklular", 461; Savaş Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, (İstanbul, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yay., 2013), 96. Müneccimbaşı ise "saltanatlarının başlangıcı ne kesin olarak ne de takriben bilinmektedir." diyerek bir tarih bildirmez. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II: 175.

⁹ Faruk Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, (1971): 394; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 22; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I-Anadolu'nun Fethi*, 80, 87, 111-12, 111, 190; Yinanç, "Erzurum", 348-349; Necdet Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliğı Mengücekoğulları*, (İstanbul: Alfa Yay., 2017), 98, 1. dipnot; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 398; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 371; Gürbüz, "Saltuklular", 57-66. Nitekim Brosset'in, 1080 yılı öncesinde Erzurum, Oltu ve Kars'ın Bizans generallerinden Grigor Bakuryan'ın hâkimiyeti altında olduğunu bildirmesi, Saltukluların kuruluş tarihinin 1071 olduğu tezine şüpheli yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. (Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 346.)

¹⁰ Tevhîd, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğı*, 70, 73; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 154, 156; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 250, 252; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Öngül, "Saltuklular", 464; *Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, 200.

¹¹ Müneccimbaşı, durumları kesin olarak bilinen 3 hükümdar olduğunu bildirir. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II:175. Stanley bu sayıyı 5, (Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiyye*, 227-28.) Osman Turan 7 olarak verir. (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 36.)

¹² Osman Turan: "...Fakat Nasreddin Muhammed dururken hemşiresinin devletin başında bulunması sebebini anlamak zordur. Zira Nasreddin Muhammed'in bu zamanda yetişkin oğulları olması küçük yaşda bulunmadığına ve Hatun'un kendisine nâiblik yapmadığına dalâlet eder. Bununla beraber bu hâdise Hatun'un bizzat devlete hâkim olması ile alâkalı olmak gerekir." diyerek Mama Hatun'un ağabeyi Nasîrüddin Muhammed hayatta iken beyliğin başına geçtiğini, ancak 1193 senesinde beyliğin başında Nasîrüddin'in bulunduğunu ve bu tarihte Mama Hatun'un öldüğünü savunur. Ancak daha sonra yapılan çalışmalar Mama Hatun'un 1201 yılına değin Saltuklu Beyliğı'nin başında bulunduğunu ispatlamıştır. (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33-4.)

¹³ Orta Asya kökenli olduğu kabul edilen ve Farsça "ebe, anne" manaları taşıyan Mama ismine Türk topluluklarının dışında da rastlamak mümkündür. Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 36, 67. dipnot; Gürbüz, "Saltuklular", 93.

¹⁴ Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, 296; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 42; Öngül, "Saltuklular", 464; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: TDAV Yay., 2003), 548; Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, 110; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352. Ayrıca Mama Hatun'un beyliğin başına geçme tarihi kimi kaynaklarda 1191 kimi kaynaklarda 1193 olarak verile de Gürbüz bunun mümkün olmadığını ve bu tarihin en az 1195 yılına çekilmesi gerektiğini savunur. Gürbüz, "Saltuklular", 99.

¹⁵ Claude Cahen ise Nasîrüddin Muhammed'in 1189 yılındaki ölümünün ardından yerine oğlu Melikşah'ın geçtiğini bildirir ve Mama Hatun'dan hiç söz etmez. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 119.

¹⁶ İmâdüddîn el-İsfâhânî, *Kitâbu'l-Fethi'l-Kussî*, (Nşr.: C. De Landberg), Leiden 1888, 405'den naklen Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 17; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 35.

¹⁷ Nitekim Osman Turan: "Eski Türklerde, Selçuklularda, Hârizmşahlarda, Atabeglerde ve Anadolu Türk devletlerinde terken veya hatunların siyasî rolleri ve hükümdarlıkları göz önüne getirilirse Saltuklu Mama Hatun'unda böyle bir mevkiye sâhip olması normaldir." diyerek Türk kadınının her dönem, büyük yahut küçük her siyasî teşekkül içerisinde gördüğü kıymet ve saygıya vurgu yapar. Bkz. (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33.)

Kaynaklarda hakkında oldukça az malumata yer verilen Mama Hatun dönemine dair, İmâduddin İsfâhânî sayesinde¹⁸ haberdar olunan ve hakimiyeti süresince vuku bulan askerî hadiseler arasında tek bilinen, 1191 senesinde Erzurum ordularının başında Emîr Seyfeddin Begtimur'un hakimiyeti altında olan Ahlat üzerine yürüyen Meyyâfarikîn hâkimi Takiyeddin Ömer b. Şahinşah'a yardıma gitmesidir. Buna göre Selâhattin Eyyûbî tarafından Ahlat'ın alınması ile vazifelendirilen Meyyâfarikîn hâkimi Takiyeddin Ömer b. Şahinşah, Muş Ovası'na vararak burada esir tutulan Ahlat vezirini kurtardıktan sonra Ahlatşahların idaresi altında olan Malazgirt Kalesi'ni kuşattı. Takiyeddin Ömer'in Saltuklulardan yardım istemesi üzerine Mama Hatun bizzat Erzurum ordusunun başında, "Selçuklu heybeti ile"¹⁹ Ahlat'a doğru hareket etti. Ancak uzun süre devam eden kuşatma, Takiyeddin Ömer'in ölümü ile son buldu ve müsbet bir netice elde edemeyen Eyyubîler geri çekilmek mecburiyetinde kaldı.²⁰ Begtimur'un Saltuklular üzerinde hakimiyet tesis etme isteği, Mama Hatun'un Meyyâfarikîn hâkiminin yardım çağrısına olumlu yanıt vermesinin yanı sıra bizzat ordunun başında yer almasının sebepleri arasında gösterilebilir.

Güçlü ve ihtiraslı bir kadın olan Mama Hatun'un 1200/1201 yılına değin Erzurum'u yönettiği bilinmektedir.²¹ Nitekim yeğenleriyle yaşadığı iktidar mücadelesi sebebiyle hakimiyetinin tehlikede olduğu anlaşılan Mama Hatun, İbnu Vâsıl'ın bildirdiğine göre²² 1200/1201 yılında Suriye ve Mısır Eyyubî hükümdarı Melik Âdil'e haber göndererek, güçlü ve meşhur bir şahıs ile evlenmek istediğini dile getirmiş, bu hususta kendisine yardım etmesini istemiştir. Nâblus emirî Fâriseddin Meymûn el-Kasrî'ye bir mektup gönderen Melik Âdil: "Erzurum'a git, sahibesi Mama Hatun ile evlenip bu ülkeyi idare et. Zira o benden daha büyük bir emîr ile evlenmek ister."²³ diyerek Mama Hatun'un yardım çağrısına olumlu yanıt vermiştir. Ancak bu esna da Mama Hatun'un hakimiyetine son verilerek esaret altına alınması, Fâriseddin Meymûn'un Erzurum'a gitmekten vazgeçerek evlilik hazırlıklarına son vermesine sebebiyet vermiştir.²⁴

Mama Hatun'un Hakimiyetine Son Verilmesi ve Saltuklu Beyliği'nin İnkırazı

Türk tarihinde gücü, zekâsı, kabiliyeti ile yer edinen sayısız kadından biri olan ve Erzurum, Erzincan, Tercan'da hakkında menkıbevi mahiyette birçok hikâye anlatılan Mama Hatun, siyasî ve askerî faaliyetlerinin yanı sıra mimarî eserleriyle de adını ölümsüz kılmayı başarmıştır. Esaret altında olduğu süreç içerisinde inşa ettirdiği anlaşılan ve Erzurum-Erzincan yolu üzerindeki Tercan'da bulunan kervansaray ve türbenin ihtişamı, hem Mama Hatun'un kudretinin hem de bu dönem ticari faaliyetlerin canlılığının delili mahiyetindedir.²⁵

¹⁸ "Sonra (Takiyuddin Ömer b. Şahinşah) Malazgirt'e gitti. Oraya konup çok sıkı bir şekilde kuşattı; mancinikle şehri dövdü. Askerlerini toplayıp oraya ateşler yağdırdı. Erzurum askeri, Selçuklu sultanları gibi azamet ve ihtişamlı olan Saltuk kızı Melike Mama Hâtun'un kumandasında, her türlü donanımı ile birlikte onu bâdireden kurtarmak için yardıma geldi. Ordular Takiyuddin'e geldiler. Tâlih yıldızları ona yar olup inlerindeki aslanları bile korkuttu. Akıllar hayran kalıp ona gerdanlıklar takıldı." aktaran, Gürbüz, "Saltuklular", 94, 283. dipnot. Ancak Gürbüz, Mama Hatun'dan "Melike" ünvanıyla bahsedilmiş olmasının onun bu tarihte Saltuklu Beyliği'nin başında olduğu yanlışlığına kapılmaya, bu tarihte Nasîrüddin Muhammed'in hayatta olduğunun ve idarenin onun elinde olduğunun göz ardı edilmesine sebebiyet verdiğini savunur. Ona göre olası bir Gürcü saldırısı sebebiyle merkezden ayrılmak isteyen Nasîrüddin Muhammed, kız kardeşini Saltuklu ordusunun başında Takiyeddin Ömer'e yardım için göndermişti. Gürbüz, "Saltuklular", 95, 97.

¹⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33.

²⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 35; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Gürbüz, "Saltuklular", 94; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 42-3; Öngül, "Saltuklular", 464; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", 548; Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, 110.

²¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283.

²² "El-Melikü'l-Âdil, Fârisuddin Meymûn'a: Eğer komşuluğumdan hoşlanmazsan Erzenu'r-Rûm'a git; oranın hâkimesi Mama Hatun ile evlen! O benden, kendisiyle evlenip ülkesinin işlerini yürütebilecek önemli birinin ismini kendisine bildirmemi istedi. ...Meymûn, onların (arkadaşlarının) cevaplarını duyunca, Erzenu'r-Rûm'a adamlar gönderdi. Onun için söz konusu kadının durumunu araştıran elçiler, onun göz altına alınıp tutuklandığını gördüler." (Aktaran Gürbüz, "Saltuklular", 99.)

²³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33.

²⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 17-18; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Gürbüz, "Saltuklular", 98-9; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 43; Öngül, "Saltuklular", 464; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", 548.

²⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 17; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 35; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; Yetkin, "Mama Hatun Türbesi", 75; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Gürbüz, "Saltuklular", 93, 100; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 43; Öngül, "Saltuklular", 464, 466; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", 548; Ayşe Deneknalbant, "Mama Hatun Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: TDAV Yay., 2003), 549; Nesrin Çiçek Akçıl, "Saltuklular-Mimarî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,

Mama Hatun'un beyliğin başına geçtiği ilk yıllardan beri iktidar mücadelesi içerisinde olduğu yeğenleri tarafından 1201 senesinde esaret altına alınması hem onun hakimiyetinin hem de bir asrı aşkın süredir siyasî varlığını sürdürmeyi başaran Saltuklu Beyliği'nin sonu oldu. Onun yerine beyliğin başına ağabeyi Nâsireddin Muhammed'in oğlu Alâeddin Melikşah geçti ise de iktidarı uzun sürmedi. Bir süredir Doğu ve Güneydoğu Anadolu beylikleri üzerinde esen Anadolu Selçuklu ve Eyyubî rüzgârı, nihayetinde Saltukluların bağımsızlığını tehdit eder hale geldi ve 1202 senesinde Gürcistan seferine çıkan II. Rükneddin Süleyman Şah, Erzurum'u ilhak ederek Saltuklu Beyliği'ne son verdi.²⁶ Buna karşın Erzurum Micingert köyünde bir evin duvarında bulunan 1232/1233 tarihli kitabede, Selçukluların Saltuklu hakimiyetine son verdikten sonra Ebû Mansûr adı verilen bir Saltuklu beyinin Pasinlerde hakimiyet sürmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kimi kaynaklarda rivayet edildiği üzere Nâsireddin Muhammed'in oğlu Melik Şah'ın soyu, Yavuz Sulan Selim devrine kadar Çemişkezek'te hüküm sürmeye devam etmiştir.²⁷

Sonuç

Çağdaş beyliklere nazaran kaynaklarda haklarında oldukça az malumata yer verilmesi sebebiyle birçok konunun hala aydınlığa kavuşturulamadığı Saltuklu Beyliği, uzunca yıllar Erzurum ve havalisinin özellikle Gürcülere karşı muhafızlığı görevini üstlenmiş ve bu vazifeyi başarıyla icra etmiştir. Ağabeyi Nâsireddin Muhammed'in ardından beyliğin başına geçerek Saltuklu tarihinde tek kadın hakim olmayı başaran Mama Hatun, gerek Türk toplumunda kadına duyulan saygı ve verilen kıymetin, gerekse Türk kadınının sahip olduğu yetkinlik, kabiliyet, zeka ve gücün en somut emsallerinden birini oluşturması sebebiyle ayrı bir tarihi kıymet arz etmektedir. Kaynaklarda hakkında oldukça az malumata yer verilmesine ve beyliğin başına geçtiği tarihten hakimiyet süresine değin birçok hususun ihtilafı olmasına karşın müellifler tarafından Erzurum Sahibesi olarak adlandırılan Mama Hatun'un iktidarı süresince Meyyâfarikîn hâkimi Takiyeddin Ömer b. Şahinşah'a yardıma gitmesi hariç tutulursa barış ve sükûnetin hakim olduğu, Saltukluların Erzurum ve çevresinde Türk hakimiyetinin sembolü olmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak yeğenleri ile yaşadığı iktidar mücadelesi neticesinde esaret altına alınması, kaynaklarda siyasî ve askerî başarılarıyla yer edinen Mama Hatun'un iktidarının son bulmasına neden oldu. Kendisinden sonra yerine yeğeni Alâeddin Melikşah geçti ise de iktidarı uzun sürmedi. 1202 senesinde Gürcistan seferine çıkan ve beyliklerin Anadolu üzerindeki etkinliğine son vererek Anadolu Selçuklu Devleti'ni tek hakim güç haline getirmeyi arzulayan II. Rükneddin Süleyman Şah, Erzurum'u ilhak ederek Saltuklu Beyliği'ne son verdi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Ahmed bin Mahmud. *Selçuknâme*. Hazırlayan Erdoğan Merçil. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2011.

Akçıl, Nesrin Çiçek. "Saltuklular-Mimarî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 56-7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Basımevi, 2000.

Beygu, A. Şerif. *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri*. İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936.

c. 36, (İstanbul: TDAV Yay., 2009), 56.

²⁶ Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II:35, 177; Mîrhând, *Ravzatu's-Sâfâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l-Hulefâ*, 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII:146-47; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, I:93; Gaffârî, *Cihân-ârâ*, 114, 134; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 24; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 303; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, 296; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 35-6; Turan, "Süleymanşah", 227-29; Yinanç, "Erzurum", 349; Kızıoğlu, *Kars Tarihi I*, 413; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156-57; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; *Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, 200; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 401; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 284; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 43-5; Öngül, "Saltuklular", 465; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352.

²⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 36; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 39-43; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; *Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, 200; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 401; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 285; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 45; Öngül, "Saltuklular", 465.

- Bosworth, Clifford Edmund. *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*. Çeviren Hande Canlı. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- Brossed, Marie Félicité. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*. Çeviren Hrand D. Andreasyan. Notlar ve Hazırlayan Erdoğan Merçil. Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. Çeviren Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları, 1994.
- Deneknabant, Ayşe. "Mama Hatun Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27:549-50. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 549.
- Eğilmez, Savaş. *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*. İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.
- Erdem, İlhan. "Doğu Anadolu Türk Devletleri". *Türkler*. 6: 383-424. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Gaffârî. *Târih-i Cihân-ârâ*. Neşir Hasan Nurakî. Tahran: 1342.
- Gürbüz, Osman. "Saltuklular". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.
- İbn Bibi. *el-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)*. Hazırlayan Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996.
- İbnü'l-Esîr. *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh*. Çeviren Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, C. 9. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*. 10: 353-416. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Karakök, Tunay. "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri". *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ed. Halil İbrahim Gökbörü. 352-70. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Kaya, Selim. "Süleyman Şah II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38:105-08. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Kayhan, Hüseyin. "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2018): 189-201.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kars Tarihi I*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Yayınları, 1960.
- Lane-Poole, Stanley. *Düvel-i İslâmiye*. Çeviren Halil Edhem. İstanbul: Milli Matbaaa. 1927.
- Leiser, G.. "Saltuk Oghulları". *Encyclopedia of Islam*. 8: 1001. Leiden 1995.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Mîrhând. *Ravzatu's-Sâfâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. Tercüme ve Notlar Erkan Göksu. Ankara: TTK Basımevi, 2015.
- Müneccimbaşı. *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*. Hazırlayan Ali Öngül. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2017.
- Öngül, Ali. "Saltuklular". *Türkler*. 6: 461-70. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Öngül, Ali. *Selçuklular Devrinde Anadolu Beylikleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- Öngül, Ali. *Selçuklular Tarihi 2- Anadolu Selçukluları ve Beylikler*. İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2016.
- Özaydın, Abdulkerim. "Saltuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 56-7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Özaydın, Abdulkerim. "Saltuklular". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 8: 155-69. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Reşîd'd-dîn Fazlullâh. *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*. Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Sümer, Faruk. "Saltuklular". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* sy. 3 (1971): 391-433.
- Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: TTTK Basımevi, 1998.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.
- Şeker, Dursun Ali. "Mama Hatun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 548. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Şeker, Mehmet. "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi". *Türkler*. 6: 269-82. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Tevhid, Ahmed. *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*. C. IV. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1321.
- Togan, A. Zeki Velidî. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C. 1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Turan, Osman. "Süleymanşah II". *İslam Ansiklopedisi*. 11: 219-31. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Turan, Osman. "İkta". *İslam Ansiklopedisi*. 5/2: 949-59. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 1997.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çeviren Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basımevi, 2019.
- Yetkin, Suut Kemal. "Mama Hâtun Türbesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi*. sy. 1 (1956): 75-7.
- Yinanç, Mükrimin Halil. "Erzurum". *İslam Ansiklopedisi*. 4: 345-53. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I- Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1944.
- Zahîru'd-dîn Nîşâbü'rî. *Zeyl-i Selçuk-nâme*. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrâhim. Tahran: Çâphâne-i Hâver, 1332.

Melisa ÇAMURCUOĞLU TOSUN
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü, Erzurum, Türkiye
Graduate School of Turkish Research, Atatürk
University, Erzurum, Türkiye
mlscmr@gmail.com

Geliş Tarihi/Received 07.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 17.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 31.05.2024

Atıf:
Çamurcuoğlu Tosun, Melisa. "Eski Türklerde
Şamanizm ve Günümüze Yansımaları".
Ahbar, sy.1 (Mayıs 2024): 19-29.

Cite this article:
Çamurcuoğlu Tosun, Melisa. "Shamanism in
Ancient Turks and Its Reflections on Today".
Ahbar, no.1 (May 2024): 19-29.

Eski Türklerde Şamanizm ve Günümüze Yansımaları

Shamanism in Ancient Turks and Its Reflections on Today

Öz

Eski Türklerin manevi dünyası, günümüzde bile hala büyük bir merak ve ilgi konusudur. Bu ilginin odağında ise şamanizm yer alır. Şamanizm, sadece bir inanç sistemi olmanın ötesinde, eski Türk toplumlarının dünya görüşünü, yaşam biçimlerini ve evrenle olan ilişkilerini şekillendiren derin bir yapıyı temsil etmektedir. Bu çalışmada, eski Türklerde şamanizmin kökenlerine, işlevlerine ve günümüzde nasıl karşımıza çıktığını incelenmektedir. Günümüzde Türk toplumlarında şamanizmin etkileri hala varlığını sürdürmektedir. Bazı bölgelerde, geleneksel şamanizm uygulamaları hala canlılığını korumakta ve kamlar, topluluklar için önemli rol oynamaktadır. Ayrıca modern Türk toplumlarında şamanizm izleri, folklorik geleneklerde, mitolojide ve hatta dini pratiklerde bile görülebilir. Eski Türk şamanizmi, bugünkü Türk toplumlarının kültürel ve dini mirasının önemli bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şamanizm, Şaman(kam), Eski Türkler, Kam Davulu, Gök Tengri, Yeryüzü, İslamiyet

Abstract

Even today, there is still great curiosity and interest in the spiritual world of the ancient Turks. The focus of this interest is shamanism. Shamanism, beyond just a belief system, represents a deep structure that shapes the lifestyles and characteristics of the universe in the world meetings of ancient Turkish societies. This success looks at the origins of shamanism in the ancient Turks, its continuity and how it emerges today. Today, the effects of shamanism still exist in Turkish societies. Some systems and traditional Shamanism practices are still alive and kams play an important role in communities. In addition, traces of Shamanism in modern Turkish societies can be seen in folkloric traditions, mythology and even religious practices. Ancient Turkish shamanism continues to exist today as an important part of the cultural and religious heritage of Turkish communities.

Keywords: Shamanism, Shaman (kam), Ancient Turks, Kam Drum, Gök Tengri, Earth, Islam

Giriş

Kadim Türkler asırlar önce gökte yüce saydıkları, istediklerinde ulaşabildikleri, sonsuz ve tek tanrı olan Gök Tengri'ye inandılar. İnanişâ göre Gök Tengri her an başlarının üzerindedir, onların tüm yakarışlarını duymaktadır. Çadırlarının çatısı olan gök bazen bir ata şiddetinde gürlerken, bazen de bir ana gibi kadim Türklere şefkat göstermektedir. Bugün Şamanizm söz konusu olduğunda birçok insan için çok uzak diyarlar, asırlar öncesinde kalmış inanç ve ritüeller akıllara gelir. Oysa Şamanizm ne asırlar önce yok olmuş ne de şaman ritüelleri bizlerin günlük hayatını terk etmiştir. Kimi zaman bilinçli kimi zamansa hiç farkında olmadan sergilediğimiz birçok davranış ve verdiğimiz birçok tepki aslında şaman geleneği olup günümüzde bizlerle yaşamaktadır.

Eski Türkler geniş sahalara yayılarak çeşitli din ve kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Şamanilik büyük göçebe kitleler arasında hakim bir inanıştır. Şamanizm'i yalnızca bir din olarak ya da inanış olarak ele almak ise bugün hala tartışma konusudur. Şamanizm'in kelime anlamına değinecek olursak birçok farklı anlamda karşımıza çıkmaktadır. Şamanizm'in tam olarak ne zaman ortaya çıktığı veya kurucusu olarak gösterebileceğimiz biri, kutsal olan bir kitabı ya da bir peygamberi yoktur. Şamanizm, Altay şamanları arasında kötü söz olarak kabul edilmiş, Türklerin en eski dini için Tengricilik tabirini kullanılmıştır. Tengricilik; tek bir tanrıya tapınma ve "iye" olarak adlandırılan kutsal ruhlara saygı göstermek olarak tanımlanabilir. Türkler, başlangıçta Tanrı kelimesini hem gök hem de yaratıcı manasında kullanmışlardır. Türkler yaratıcıyı "Gök-Tanrı" olarak adlandırmışlardır. Orhun Kitabelerinde "Üze kök tangrı" (üstte mavi gök) olarak geçmektedir. Tanrı burada gök manasında da kullanılmaktadır. Eski Türk dininde kutsal bir kitap ve peygamber olmadığından bahsetmiştik. Bu nedenle kamların (şaman) büyük vazifeleri vardır. Bu kamlar arasında Oğuzların destansı İrkil-hocası ve Korkut-Atası, Çingiz Han'ın tarihi Gökçe'si önemli şahsiyetlerdir. Gök-Türk kitabelerinde şamanlar hakkında bir şey olmasa da Çin, Bizans, İslam ve Hıristiyan kaynakları şamanların çeşitli vazifelerinden bahseder. Şaman kişiler, tanrılar ve ruhlarla, insanlar arasında bağlantı kurma ve aracılık yapma gücüne sahip kişilerdir. Bir başka deyişle güçlü kalp ve gözle gizli alemlere seyahat eden, insanların saygı ve güven duyduğu kişilerdir. Fal bakarak yol tayin eden, gelecekte haber verdiği söylenen, yeni doğan çocuklara ad koyan, giden ruhları uğurlayan kişidir. Oba halinde yaşayan Türkler düşünülduğünde her aşiretin bir şamanı vardır. Bu sebeple eski Türkler de şaman sayısı oldukça fazladır ve ayrıca hem kadın hem erkek şamanlara da rastlanılmaktadır.

Şamanizm olarak adlandırılan Türklerin eski dini, günümüzde hala Sibiryâ ve Orta Asya'da kendi başına varlığını sürdürmektedir ve bu dine mensup olan insanlar ilgili coğrafyalarda bulunmaktadır. Günümüzde Saha, Hakas, Tuva ve Altay Türkleri ile Moğolların kuzey kolu olan Buryatlar bu dine mensup olan halklardır. Ayrıca Kırgızistan, Kazakistan gibi ülkelerin bazı Tengrici toplulukları da günümüzde halen bu inanişâ sahiplerdir. Doğum, evlilik, ölüm, sosyal yaşam, Hıdırellez, Nevruz, yağmur duaları, türbeler, kümbetler, sihir, fal, adak, bez bağlama, sayıların renklerin taşların tılsımı, hayvan ve bitkilerin kutsallığı, kurşun dökmek, nazar boncuğu vs inaniş ve uygulamalar topluma bilinçli veya bilinçsiz olarak işlenmiştir. Sosyal hayata uygulanmış, örf, adet şeklinde devam etmiştir. Şamanizm günümüzde bir inançtan çok bir yaşam biçimi, alışkanlık halini almıştır. Farklı coğrafyalarda temelde aynı şeyi vurgulasa da kültüre göre harmanlanıp, yorumlanmıştır. Geçmişin izlerini taşıyarak günümüze kadar gelmiştir.

Türklerin İlk Dini İnanişâ: Şamanizm

Şamanizm İnancı ve Kelime Kökeni

Türklerin ilk dini olarak kabul edilen Şamanizm konusu araştırılırken, acaba ilk inanişâları Şamanizm miydi yoksa daha evvel inandıkları farklı dinler var mıydı konusu da karşımıza çıkmaktadır. Yapılan karşılaştırmalar ve araştırmalar doğrultusundaki izlerden hareketle ilk dini inanişâlarının Şamanizm olduğu anlaşılmaktadır. Şark kaynaklarında "Şemeniyye" ve Avrupa kaynaklarında Şamanizm olarak geçen inaniş Türk dinidir¹.

Şaman kelimesinin kökenine bakıldığında iki farklı görüş karşımıza çıkmaktadır. Bu görüşlerden ilkinde göre kelimenin kökeni Mançurca dilidir. Bu görüşü savunanlara göre Şaman; sürekli hareket halinde, coşku içerisinde oynayan kişi anlamındadır. Bir diğer görüşe göre, kelime Sanskritce diline dayanmaktadır. Bu görüşün temsilcileri ise Şaman'ı; dilenci rahip olarak tanımlamaktadır. Şaman sözcüğü ren geyiği avcılığı ile hayatını idame ettiren küçük bir köylü toplum tarafından ortaya atılmıştır. Türkçe'de yaygın kullanımı 'Kam' şeklindedir. Halkların arasında ise Şaman kelimesinin farklı tabirleri mevcuttur. Bunlar; Baksı, Oyun, Fağınun (Allah'ın Peygamberi) gibi kavramlardır. Baksı; Özbek ve Kazak Halkı literatüründe, Oyun; Yakut Halkı literatüründe, Fağınun ise Arap kaynaklarında geçmektedir. Kelimenin anlamı ise fal bakan, sihir yapan ve gelecek zamandan haber alan kişi anlamını taşımaktadır².

¹ Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, 6. bs, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 11.

² Ali Faik Demir ve Nebahat Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, 2. bs, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2015), 15-16

Şamanlık veya Şamanizm Kuzey ve Orta Asya kültüründen günümüze kadar birçok toplulukta sürdürülmüş, doğaüstü ruhlara inanma, doğaya duyulan büyük saygı çerçevesinde tapma boyutuna gelen bir dini inanış olarak tanımlanmaktadır. Moğol ve Türk boyları eskiden şamanlığa bağlıydı³. Bu dinin ne kadar süredir var olduğu ve ne zaman oluştuğu tam olarak bilinmemektedir. Türklerin tek tanrılı bu inanışı, dünyanın da en eski tek tanrılı dini olarak geçmektedir. Tanrı Dini, önce Orta Asya'da ortaya çıkmış daha sonra Türk boyları arasında yayılım göstermiştir⁴.

En erken dönemlerinden beri Türkler arasında komşuları da dahil olmak üzere yayılım gösteren Şamanizm, ata kültleri, hayvan kültleri, totem ve doğa kültleriyle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Erken dönem kaynaklarına bakıldığında Sibiry'a da bulunan kaya resimlerinden yola çıkarak Şamanizm inancının köklerinin tunç devrine kadar uzanmakta olduğu düşünülmektedir⁵.

Şamanların Genel Özellikleri ve Şaman Olma Serüveni

Şaman kelimesi köken olarak 'bilgi sahibi kimse' olarak tasvir edilmektedir. Şaman yer ve gök arasında bağlantı sağlayan, ruhlarla iletişim halinde olan ve ataların doğanın ruhuyla konuşarak kehanette bulunan, hastalara yardım eden şifacı, toplum sağlığı ve iyiliği açısından da ayin yapan dini temsil eden bir aracıdır. Şamanizm inancında hastalık veya ölüm için insana kötü ruhun etki etmesinin sebep olduğu düşünülür. Kam'ın görevi ise böyle durumlarda başka ruhlardan yardım alarak, bedeni terk eden ruhu bularak geri getirmek ve kötü ruhu kovmaktır. Kamlama, şamanın çeşitli yöntemlerle şifa vermesi ve ruhlarla iletişime geçmesidir. Kamlama sırasında ritmik bir şekilde davuluna vurarak konuyla ilişkili sözler, şiirsel melodiler mırıldanır. Buna alkış adı verilir⁶.

Şaman olmak bir ayrıcalıktır. Açık bir şekilde ifade etmek gerekirse her isteyen Şaman olamamaktadır. Seçilmiş olarak tabir edilen şamanlar, Büyük Şaman ve Küçük Şaman olarak ayrılmaktadır. Büyük Şamanlar, ruhların çağrısı ve onayı ile şaman olurlar. Küçük Şamanlar ise ailelerinde şamanlık varsa bu özelliğe sahip olmaktadır. Şunu da belirtmek gerekiyor ki ailesinde şaman olan herkes şaman olamadığı gibi olmayanlar içinde şaman olamaz diye bir şey söylenemez. Özellikle Altay halklarında şamanlığın aileden geçtiği ve bunu da kişinin küçük yaşlarda geçirdiği sara nöbetlerine benzer kendin geçme halinden anlaşıldığı bilinmektedir⁷.

Şamanizm yaşadığımız hayatta var olan her şeyde bir hayat olduğunu, bir ruh taşımaktadır. Şamanlar tüm yaşamı birbirine bağlayan ruhlarla her daim bağlantı halindedir ve yeryüzünde aramızdaki dengeyi sağlamaktadırlar. Eski Türklerde neredeyse her oba da bir kam bulunmaktadır. Hastalıklar, akıl alma, düğün ve ölüm dahil olmak üzere kişiler kamlarından yardım almaktaydı. Kam fal bakar, kişiye yol gösterir veya şifa verirdi⁸. Tüm bu anlatılanlar erkek ve kadın şamanı da kapsamaktadır. Hatta bazı kaynaklara göre kadın şamanlar, erkeklerden daha güçlü olarak anlatılmıştır. Ancak daha sonraları erkek şamanlar ön plana çıkmıştır. Baktığımızda giyiniş aynı kalmış ve kadın şamanların etkisi sürdürülmüştür⁹.

Şamanlar Ak ve Kara Şaman olarak ikiye ayrılırlar. Araştırmalara göre ilk şamanlar ak şamanlardı. Daha sonra ortaya çıkan kara şamanların İran etkisiyle var olduğu düşünülmektedir. Altay şamanları arasında da bulunan ak ve kara şamanlar gökyüzü ve yer altı olmak üzere iki alemde de ruhlarla iletişim halindedir¹⁰. Her şeyden önce şamanların vecd haline yatkın olmaları ve kendilerini dış dünyadan soyutlamaları gerekmektedir. Gerçek üstü varlıklar görme, sık sık baş dönmesi ve bayılmanın meydana gelmesi, ruhsal ve bedensel acılara maruz kalma, sinirli olma, yemeden içmeden kesilme, insanların yaşadığı yerlerden uzaklaşma, ruhlarla ve öteki âlemlerden varlıklarla konuşma, sürekli düşünceli bir halde olma gibi davranış biçimleri şaman olacak kişide gözlenen belirtilerdir¹¹.

Türk toplumlarında şaman olan kişinin mesleğini yerine getirmesi bazı törenlerden sonra gerçekleşmektedir. Şamanın şaman oluşuyla alakalı olarak çeşitli efsaneler de her bölgede farklılık göstererek dile getirilmiştir. Şamanlar birden fazla ruha sahip olmakla birlikte, her ruhani seyahatinde farklı bir hayvani ruhtan yardım almaktadır. Mesela yer altına ineceği zaman ayı ruhundan, gök yüzüne seyahatinde at ruhundan veya birçok yardımcı ruhtan yardım almaktadır¹².

Tarihte bilinen ilk şaman, Sümerlerin Gilgamiş Destanı'nda adı geçen Gilgamiş'tir. Şamanın en önemli sembolü olan

³ Nurer Uğurlu, *Günümüz Şaman Türkleri*, 1. bs, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2015), 7-14.

⁴ Arif Erman, *Tanrı Dini Şamanizm*, 1. bs, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 21.

⁵ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 8. bs, (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2017), 17-18.

⁶ Janyl Myrza Bapaeva, *Tuva Şamanizmi*, 1. bs, (Konya: Kömen Yayınları, 2013), 15-16.

⁷ Demir ve Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, 23-24.

⁸ Timur B. Davletov, *Şaman Doğa'nın Şifası Uyanınca*, 1. bs, (İstanbul: Asi Kitap, 2017), 45-46.

⁹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 101.

¹⁰ Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, 3. bs, (Ankara: İmge Kitabevi, 2014), 197-198.

¹¹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 102.

¹² Saadetin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. bs, (Ankara: Berikan Yayınları, 2016), 36-37.

davul ve tokmak kaynaklara göre ilk kez Gılgamış tarafından kullanılmıştır. Gılgamış, Sümerler tarafından 'her şeyi bilen kişi' olarak tanınmaktadır. Gılgamış'ın davulunun tarihte bilinen en eski yazılı metin olan Sümer tabletlerinde, Ianna tarafından, Fırat Nehri kenarında bulunan kutsal bir ağaçtan yapıldığı belirtilmektedir¹³.

Şamanların Kıyafet ve Aksesuarları

Şaman giysisi başlı başına kutsallığı yansıtmaktadır. Dikkatle bakıldığında şamancıl mitleri ve teknikleri açıklıkla ortaya serer. Altay şamanı kışın giysisini bir gömleğin üzerine, yazın ise doğrudan bedenine giyer. Tunguz'lar yaz kış çıplak bedenlerine giysilerini giymektedir¹⁴. Özel bir kıyafet olarak görülmesi de ayin sırasında şaman, hayvan dersinden yapılmış bir ceket ve karatavuk tüyleri taşıyan bir kavuk takar. Aynı zamanda farklı bölgelerde de kayın ağacından yapılmış bir şapka ve beyaz cübbe giydikleri görülmektedir. Şaman iyi ruhlar için yaptığı törenlerde cübbe giymeyebilir ancak kötü ruh ayinlerinde cübbe giymektedir. Buradan anlaşılacağı üzere kötü ruhlar için korunmak için cübbe giymektedirler.

Şaman kıyafetleri beş ana parçadan oluşmaktadır;

- 1- Hırka ve cübbe benzeri üst,
- 2- Başlık veya külah,
- 3- Kuzey halklarının kullandığı göğüslük,
- 4- Eldiven,
- 5- Yüksek konçlu ayakkabı.

Şaman ceketine iyi ruhları temsilen Ülgen'in 9 çocuğu için 9 bebek takılır. Kötü ruhlar içinse zil, çingirak ve yay takılır. Ayrıca giysisinin sırt kısmında 70 adet çingirak bulunmakta ve şamanı kötü ruhlardan korumaktadır. Şaman için başlık hem tören hem günlük hayatında kullandığı, bir nevi şamanlığının göstergesidir. Şamanın giysi dışında yanında taşıdığı at başına benzer bir değnek ve gökte yazılı olanı okuyabilmesine yardımcı olan bir tunç ayna bulunmaktadır¹⁵.

Şaman giysisine farklı isimler verilmektedir. Altay'da 'manyak', Yakut'ta 'kumu' adı verilmektedir. Şamanlar bu kıyafetlerini yalnızca ayin ve törenlerde giyerler. Şaman eğitimi sırasında kıyafet kullanmamaktadır. Şaman cübbesini ve davulunu kendi isteğiyle değil, hizmetinde bulunduğu ruhun yönlendirmesi ile almaktadır. Cübbe ve davulun biçimleri ruhun tasviriyle yapılmaktadır. Herhangi bir eksilik halinde ise şaman ayin ve tören yapmaz¹⁶.

Şaman Davulu

Şamanın en önemli göstergelerinden biri de davuludur. Şaman davulunun mazisinin şaman elbisesinden daha öncelere dayandığı düşünülmektedir. Giysisini sadece törenlerde kullansa da davulunu yanından ayırmamaktadır. Şaman istediği zaman istediği şekilde davul yaptırılmaz. Rüyasında hangi ağaçtan davulunu yapacağı ruhlar tarafından söylenmekte ve yol gösterilmektedir. Şamanların ölümlerinin ardından bir tören yapılmadığı ancak davullarının parçalanarak bir ağaca asıldığı düşünülmektedir.¹⁷

Şaman davulu (Şekil 1) üç bölümden oluşmaktadır. İç, dış ve tokmak. Davul genel itibariyle yuvarlak olmaktadır. Davul genel olarak kayın, sedir ve söğüt ağacından yapılmaktadır. Davul geyik, at veya tay derisinden kaplanır. Üst kısmında düşmanları temsilen takılan dört veya altı demir kanca bulunur. Davulun sapında, yeraltında yaşayan Erlik Ha'a ulaşmasını sağlayan 12 delik bulunmaktadır.

Davulun üzerindeki sembollere de değinmek gerekirse, sembollerin kozmik alemi yansıttığını görürüz. En önemli sembol 'eezi' adı verilen, davulu sahibini simgeleyen insan figürüdür. Bu figür davulu sağ sol ve yukarı aşağı olmak üzere dört parçaya ayırmaktadır. Gök ve yer simgelenmektedir. Eezi'nin sağında ay, solunda ise güneş bulunmaktadır. Güneş ve ayın yanında yıldızları temsilen on ile seksen arası nokta bulunur. Ayrıca akşam yıldızı ve Çoban Yıldızı da daire şeklinde simgelenmektedir¹⁸.

Davulun alt kısmında gökkuşağını temsil eden şekiller mevcuttur. Bu yay şeklindeki figürler bazı topluluklarda dağ olarak da simgelenmektedir. Yine alt kısımda Dünya Ağacı olarak tasvir edilen, Türkler için önemli olan kayın ağacı bulunmaktadır.

¹³ Ahmet Ali Arslan, "Amerika Yerli Kızılderili ve Orta Asya-Sibirya Türk Kültürlerinin ortak Omurgası: Şamanizm", *Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı IX*, sy. 54, (Temmuz-Ekim 2013), 2860.

¹⁴ Eliade, *Şamanizm*, 198.

¹⁵ Demir ve Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, 26-28.

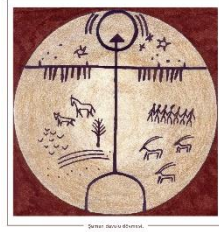
¹⁶ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 1. bs, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2017), 57.

¹⁷ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 107.

¹⁸ Demir ve Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, 32-33.

Bir başka sembol ise hayvan biçimli şekillerdir. Türkler için önem arz eden alageyik, at ve sungur tasvir edilmiştir¹⁹.

Şekil 1. Şaman Davulu²⁰

Davulun 'orbu' olarak da adlandırılan tokmağı körpe kayın ağacından yapılmaktadır. Üzeri deri ya da hastaların bezleriyle kaplanır. Bez parçaları şamanın gücünü temsil etmektedir. Orbu'nun bazen demirden de yapıldığı görülmektedir. Tokmak, uzunluk olarak 17 cm, kalınlık olarak 7-8 cm olarak yapılmaktadır. Şamanın davulunu ustası yapmaktadır. Şaman davulunu ilk kullanacağı zaman üzerine kımız serper. Davuldan her çıkan ses kötü ruhları uzaklaştırmaktadır²¹.

Şaman Törenleri ve Alkışı

Şaman, törenini ve dualarını iyilik ve ışık tanrısı Ülgen Han'a, ya da karanlık ve kötülük tanrısı Erlik Han'a yapmaktadır. Şamana başvuran kişi, kendisi ya da yakını için hastalığına şifa ister ve bu kötülüğün Erlik Han tarafından geldiğine inanır. Bundan kurtulmak için ona bir kurban sunulmalıdır. Erlik Han'a kötülüğü sebebiyle kurbanı kolaylıkla kabul etmemektedir. İşte bu noktada arada bir vasıta olarak şaman başvurulur. Ayine ve hastalığa ulaşmaya çalışan şaman yavaşça davuluna vurmaya başlar. Sessizliğin hakim olduğu ortamda artan davulun sesi gök gürültüsüne eş değer hale gelir. Şaman yardımcı ruhlarını çağırırken aynı zamanda oynamaya ve çeşitli figürler yapmaya başlar. Şaman şarkı söylerken sorular sorar ve ruhlardan cevap alıyormuş gibi karşılık verir. Daha sonra sakinleşen şaman hastalığın sebebini öğrenmiş olur. Bu arada karşındaki ruhtan hastalığın karşılığında nasıl kurban verileceğini öğrenmiş olur²².

Hastalık dışında da birçok ayin yapılmaktadır. Bunlardan biri de şamanın kaybolan şeyleri bulmasıdır. Suya bakarak ya da parmağa mürekkep damlatarak aranan şeyleri bulmaktadır. Şaman ayinlerinde göze çarpan bir diğer önemli unsur ise hayvan ruhlarından yardım almak amacıyla üzerinde hayvana ait bir parça taşımasıdır.

Şamanizm İnançının Kutsal Değerleri

Göktanrı

Şamanizm'de Tengri, Gök'tür. Kelime anlamına bakıldığında da Hakasça da tigr gökyüzü anlamına gelmektedir. Kök Tigr tabiri Kök Tengri olmuştur. Tengri aynı zamanda Tanrı anlamına gelmektedir²³. Gök Tanrı inancı büyük imparatorluklar tarafından bir kült olarak kabul edilmiştir. Çin resmi kayıtlarından da anlaşılacağı üzere en eski devirlerden beri Türklerin göğün altında toplanarak adak sunması, Gök Tanrı fikrinin hakim olduğunu göstermektedir. Göktürk Yazıtlarına bakıldığında kağanların tahta çıkışları, zafer kazanan Türk orduları, yurtlarının kötülüklerden korunması Gök Tanrı sayesinde. Gök Tanrı'nın gök ile bağdaştırılmasının sebebi evreni yaratıp göğe çekilmiş olmasıdır. Bundan sonraki aşamalarda farklı tanrılar ve kutsal ruhsal aracılığı ile düzeni sağlamaktadır²⁴. Ancak bu anlatımdan Aristo felsefesinde tanınan, yeryüzünü yarattıktan sonra hiçbir müdahale etmeden göğe çekilen "Demiurge" benzetmesi yapılmamalıdır. Çünkü Türklerde tanrı doğrudan olayların içinde olmasa da dolaylı yollardan her zaman yönlendirme içerisindedir. Bunun en belirgin örneğini kağanın ülkesini tanrıdan kut alarak, onun verdiği güç ve kudret ile yönetmesinden anlamaktayız²⁵. Orhun Yazıtlarında da Türk Tanrısı tabiri dikkat çekmektedir²⁶.

Türklerde Gök Tanrı için adak sunma ritüeli eski zamanlardan bu yana sürdürülmüştür. Kurban edilen hayvanların sayısı

¹⁹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 124.

²⁰ <https://www.zdergisi.istanbul/Z305>

²¹ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 111.

²² Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 138-39.

²³ Davletov, *Şaman Doğa'nın Şifası Uyanınca*, 103.

²⁴ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 22-23.

²⁵ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (Ankara: Ocak Yayınları, 1997), 41.

²⁶ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 22-23.

ve adak adamak isteyenlerin sayısı değişkenlik gösterirken, genellikle erkek kuzular kurban edilirdi. Törenleri aksakal yönetirdi. Kişiler beraberlerinde getirdikleri kurdeleleri kayın ağacına bağlar, kutsal kayın ağacının etrafında ateş yakılırdı. Gök Tanrı yeryüzündeki temsilcisi hükümdara kut verir, güç bahşederdi. Oğuz Kağan Destanı'nda buna örnek olarak Oğuz Kağan'ın eşinin gökten geldiği anlatılmaktadır. Tanrının Türkleri koruması ve yurt vermesi hatta onları başka milletlerden üstün tutması nedeniyle Türk Tanrısı olarak milli ilaha dönüştürülmekle birlikte, gerçek anlamda 'evrensel Tanrı' niteliği kazanmıştır²⁷. Dikkatlice bakıldığında Türkler yaşamın içinde Gök Tanrı'yı hayatlarının her yerinde konumlandırmış durumdadır. Orta Asya'da boz öy olarak adlandırılan yurt çadırlarının üst kısımları kubbe biçiminde ve göğü yani Gök Tanrı'yı yansıtmaktadır. Çadırdaki çeşitli yırtıcı kuş tasvirleri bulunmakta ve bunlar da tanrıları simgelemektedir²⁸.

Umay

Tanrıça olarak ele alınan Umay dişi ruhunun ilk örneğine Orhun Abidelerinde rastlanmaktadır. Bir diğer örnek ise Tonyukuk'un savaş öncesi yaptığı konuşmadır. Göktürklerin savaşı kazanmasında motive edici olan konuşma metni, Kültigin yazıtının doğu cephesinde bulunmaktadır²⁹. Umay adı eski Türk yazıtlarında koruyucu ana tanrıça olarak kullanılmıştır. "Tengri Umay" şeklinde geçen isim çok önemlidir. Günümüzde tanrı ya da tanrıça demekten kaçınılmaktadır³⁰.

Altay Şamanizm inancında Umay, doğum yapan kadınların yardımcısı, koruyucusu ve bebeklerin koruyucu ruhu olarak bilinen tanrıdır. Orhun Yazıtlarında Tengri ve Yer-sub ile birlikte adı geçer. Bu terim Şorlar da kadın tanrısı olarak geçerken, Yenisey Yazıtlarında erkek adı olarak aktarılmaktadır. Eski Türk yazıtlarının sonuncusunda geçtiği şekliyle 'tanrıça' ve 'erkek adı' olarak metinlere yansımaktadır. Eski Türkler çocuk sahibi olmak ve doğumun kolaylığı için Umay Ana'dan yardım istemektedir. Zorlu geçen doğumlarda kötü ruh ve Umay mücadeleye girerler. Eğer Umay kazanırsa bebek kutunu alır ve yaşar³¹.

Umay bir yandan güneşle ilişkilendirilir. Türk halklarında Umay için sarı kız tabiri de kullanılmaktadır. Sözcüğü Türkçe olarak ele alırsak 'ay' ve 'umay' sözcüğünün birbirine yakınlığı dikkat çekmektedir. Umay sadece çocuklar ve anneler için koruyucu ruh olmayıp, bütün insanları ve hayvanları koruyan, toprağa bereket veren, insanların mal ve mülkünün artmasına yardımcı olan tanrıçadır. Umay, doğa ana figürüyle de bağdaşmaktadır³².

Erlık

Şamanizm inancında yer altında yaşayan Erlık Han, karanlık ve fenalık tanrısı olarak adlandırılır. Erlık Han dünyada kötülüğün çoğalması için çalışmaktadır. Yerin dokuz kat altında yaşayan Erlık Han'a dokuz oğlu, dokuz kızı ve karısı eşlik etmektedir. Erlık Han burada kara bir taht üzerindedir. Kaynaklarda Erlık Han'ın tasvirine de rastlanmaktadır. Oldukça şişman ve yüzünün kapkara olduğu belirtilmektedir. Bazı eserlerde ise yüzünün kıpkırmızı olduğu söylenmektedir. Bineğinin siyah bir beygir ya da bir öküz olduğu geçmektedir³³.

Erlık'in karanlık dünyada emrinde bulunan kötülük takımı, dünyaya her türlü kötülüğü, hastalığı ve mutsuzluğu yaymak için hazırda beklemektedir. Erlık her türlü hastalığı göndererek insanlardan karşılığında kurban ister. Kendisine kurban verilmediği takdirde hasta olan insanın ruhunu yakalayarak yer altında kendisine köle eder. İnsanlar hastalık anında şamandan yardım alarak, ayinlerle Erlık Han'a kurban sunar. Erlık dışında da Türk mitolojisinde şekillenen Albastı, cin, şeytan vb. imgelemler Budizm, Maniheizm etkisiyle oluşmuştur³⁴.

Ülgen

Gökteki en önemli üç ilahi ruhtan ilki Ülgen'dir. Ülgen gökyüzünde onaltıncı katta yaşar ve altından bir tahtta oturur. Ülken sözcüğüne bakıldığında Kazak ve Kırgız dillerinde 'ulu' anlamına gelmektedir. Eski Türklerde Ülgen, küçük topluluklardaki Türklerin tanrısıdır. Gök Tanrı'dan daha az önemli sayılır. Gökte altın sarayında bulunan Ülgen ay, güneş ve yıldızlardan da yukarıda yaşamaktadır. Buraya sadece şamanlar ulaşabilmektedir. Genellikle insan olarak tasvir edilen Ülgen, dualarda parlak, beyaz ve yakıcı olarak geçmektedir. Erlık'e olduğu gibi Ülgen içinde ruhlarının bağışlanması, bolluk bereket,

²⁷ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 22. bs, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013), 106.

²⁸ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 25-26.

²⁹ Geniş bilgi için bkz., Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, (İstanbul: Bilge Yayınları, 2022), 61.

³⁰ Davletov, *Şaman Doğa'nın Şifası Uyanınca*, 105.

³¹ L.P. Potatov, *Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun, 1. bs, (Konya: Kömen Yayınları, 2012), 337.

³² Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 44.

³³ Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, 56.

³⁴ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 60.

ferah için kurban verilirdi. Bu törenleri de şaman yönetirdi. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Ülgen'in Gök Tanrı olmadığı verilen kurbanların kanlı olmasından anlaşılmaktadır. Çünkü erken dönem kurbanları haricinde Gök Tanrı için kanlı kurban sunulmamıştır³⁵.

Güneş ve Ay

Eski Türk halklarının manevi yaşamında Güneş özel bir yere sahipti. Altay ve Sayan Dağları çevresindeki bölgeye baktığımızda özellikle Sibiryâ hakları için Güneş mitinin çok önemli olduğunu görürüz. Bu sonuca Hakas kaya resimlerinden de kolaylıkla varabiliriz. Güneş şamanın davulunun üzerinde de yer almaktadır. Hakas destanlarında ayın ve güneşin koruyucu gücüne sığınan insanları ifade eden 'Ayğa künge pazırğan' yani aya ve güneşe taptı cümlesi geçmektedir. Aynı zamanda yine Hakas alplık destanlarında, Güneş gibi altın ay gibi gümüş yakıştırmaları bulunmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar da barınaklar keşfedilmiş ve Türklerin çadırlarının, yurtlarının ortasına ateş kalıntısı keşfedilmiştir. Bunun da evin tam ortasında bulunması, evi eşit ve dengeli şekilde ısıtıp aynı zamanda ışık vermesi şeklinde yorumlayabiliriz. Aynı zamanda Altay halklarında gökyüzü bir çadır yani yurttur. Evin çatısı doğuya yani güneşe bakar. Bu da Şamanizm inancında güneşin önemi bir kez daha göz önüne serer. Tek tanrı inancından öncesine gittiğimizde gök cicimlerine verilen önem karşımıza çıkar. Bunlardan diğeri bir önemlisi de Ay'dır. Destanlarda ay yüzlü ifadesi çokça geçmektedir. Ayın güzelliğinin, saflığının ve gecenin güzelliğinin simgesi olduğu görülmektedir. Şaman davulunu ele aldığımızda davul Dünya'yı temsil ederken, tokmak ise Ay'ı temsil etmektedir. Nasıl ki Ay Güneş'in etrafında dönüyorsa, tokmakta davulun ayrılmaz bir parçasıdır. Eski halkalar Ay ve Güneş tutulması sırasında büyük korku duymaktaydı. Bu doğrultuda yapılan ayinlerde önemlidir. İnsanların yaşamlarında bu ikiliye bağlılıkları, onların önemini daha da kuvvetlendirmektedir³⁶.

Yer-Su Kültü

Yer ve Su tanrılarında Orhun Yazıtları olmak üzere kaynaklarda çokça bahsedilmektedir. Bu tanrılar insanların yaşamında çoğu şeyi düzenlemektedir. Dağ ruhlarını da bu gruba dahil edebiliriz. Sağlık, kötülüklerden arınma ve korunma, hayvanların çoğalması bu ruhlar sayesinde gerçekleşmektedir. Yer-Su ruhlar iyi ruhlar olarak kabul edilip Töz diye geçerler. Eski Türklerde yer ile bağdaştırılan kùltlerden biri de kutsal dağ kùltüdür. Kutsal dağlar dünyanın merkezinde yer almakta ve dünyanın merkezini oluşturmaktadır. Türklerde kutsal kabul edilen dağlar bulunmaktadır. Bunların en önemlisi Ötüken dağlık alanıdır. Bütün büyük Türk devletleri bu bölgeyi merkezleri yapmıştır. Yer-Su içinde bulunan demir de Türkler tarafından kutsal sayılmıştır. Bunun en büyük nedeni demir yatakları üzerinde yaşayan Türklerin, bu demiri işlemesi ve silah yapımında kullanmasıdır. Kötü ruhları kovduğuna inanılan demir, yıllarca ölümler üzerine konmaya devam etmiştir. Aynı zamanda demiri işleyen demirciler de ünlenmiş ve birçok destana konu olmuştur. Yakutlarda 'Kıday Bahsı' adı verilen ve demirci ustalarını koruyan bir tanrıdan bahsedilmektedir. Bir başka örnek ise Göktürk döneminde geçen Ergenekon Destanı'dır. Destan yer ve dağ kùltleriyle ilişkilidir. Demir ustalarının önemini de simgeleyen destan, dağın içinde bir demir yatağının eritilerek Türklerin yurtlarına kavuşmasını anlatmaktadır³⁷.

Ateş ve Ocak

Şamanlıkta merkezi bir yere sahip olan ateş, hayatla da özdeşleşmiştir. Ateşin koruyucusu olarak kadın tasvirlenmiştir. Ateşin kötülüklerden koruduğu ve insanı arındırdığı görüşü Türk halklarında ateşe saygı duyulmasını sağlamıştır. Ateşin var olma geçmişine bakıldığında 1,5 milyon yıl öncesinden söz edilmektedir. Şamanizm de ateş kùltü kendine özgüdür. Ateş, odak, oda, ocak ve otağ gibi sözcüklerin kökleri od'a dayanmaktadır. Bakıldığında bir yere ev diyebilmemiz için ateşe ihtiyaç duymaktayız. Bu nedenle ateşin olması ve korunması önemlidir. Yukarı da bahsettiğimiz üzere kadın burada devreye girmekte ve önemli bir konumda bulunmaktadır. Kadının evini ve kabilesini koruması ateşe bağlıydı. Ve ilk şamanlarında kadın olması bu bağlamda mantıklıdır. Ateş Şamanizm'de önemli bir rol teşkil etmektedir. Cenaze törenlerinde ölünün başında ateş yakılmakta ve bunun yanı sıra mezar içerisine yiyecek ve içecekler bırakılmaktadır. Bu ritüelin oradaki tüm ölümlerin ruhunu beslediği düşünülmektedir. Şamanizm inancına göre insanoğlu içerisinde ateş bulunan bir yerde doğar ve ölürken de bu ateş tekrar temsilen yakılır. Ateş, Şamanizm'de bir cezalandırma şekli değildir, aksine yaydığı ısı ve ışık enerjisi, oluşturduğu sinerji ve ona atfedilen kutsal değerden ötürü ateşe dualar edilmekte ve kurbanlar sunulmaktadır. Bu törenler çerçevesinde ateş güneşe, çevresinde bulunan insanlar da gezegenlere benzetilmektedir³⁸.

³⁵ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 27.

³⁶ Davletov, *Şaman Doğa'nın Şifası Uyanınca*, 189.

³⁷ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 37.

³⁸ Davletov, *Şaman Doğa'nın Şifası Uyanınca*, 193.

Şamanizm İnancının Günümüze Yansımaları

Şaman Türklerin İslamiyet'e Geçişleri

İslamiyet'ten önce Şamanizm inancı, Türk kültürünün yapı taşlarını oluşturmaktaydı. Özellikle Altay-Sayan dağlık bölgesinde bir sistem gibi gelişmiş ve yayılım göstermiştir. Sibirya bölgesinde Türk şamanlığı ve diğer şaman unsurları da aktif olmuş ve zamanla daha yaygın bir oluşum göstermiştir. Aralarında güçlü bir etkileşim yaşanan bu iki unsur, milliliğini koruyabilse de zamanla birçok farklı yapıya da bürünmüştür. Türkler Şamanizm inancını kültürel olarak yaşatmaya devam etmiş, yaşamın içinde sürdürmüşlerdir³⁹. Kaynaklarda belirtildiği üzere İslam ordularının Türklerle ilk münasebeti Kafkasya üzerinden Hazarlarla, Horasan üzerinden de Sasanilerle ya da Göktürk beyliklerine ulaşmaları ile olmuştur. İran-Turan sınırında bulunan bu beyliklerin çoğunun Budizm veya Mazdaizm inancına mensup oldukları bilinmektedir. Müslüman tüccarlar İdil ve Hazar bölgesinde ticari faaliyetleri yürütmekteydiler. Hazar Denizi ile Karadeniz bölgesini kaplayan Türkler'in çoğu ise Gök Tanrı inancına inanmaktaydı. Müslüman tüccarlar bu bölgede Türkler ile temasa geçmeye başlamışlardır. İslamiyet'in bu sahaya ancak Özbek Han zamanında Harezm yoluyla ulaştığı da belirtilmelidir. 751 senesinde Talas'ta gerçekleşen, Müslümanları Orta Asya'dan çıkarmak amacıyla Çin ordusu ve Müslümanlar arasında gerçekleşen savaşta Türkler, İslam ordularını desteklemiştir. Bu savaş sonucunda Türkler Müslüman olmuşlardır. Bu yakınlaşma ile sonralarda Bulgar hanının da İslamiyet'e geçişi ile Sırderya boylarında bulunan kalabalık Şamanist Oğuz boyları, İslamiyet'e tabi iki devlet Bulgarlar ve Samaniler arasında kalmıştır. Bu tarihten itibaren Karluklar ve Oğuz boyları arasında İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştır⁴⁰.

İslamiyet'in kabulüyle Müslüman Türkler Şamanizm'i tamamıyla terk etmemiş, Altay Şamanizm'ini hayatlarında yaşatmaya devam etmişlerdir. Dede Korkut hikayelerinden de anlaşılacağı üzere Selçuk Oğuzları XV. Yüzyılda dahi birçok Şamanizm geleneğini sürdürmekteydi. Oğuzların torunları olan Anadolu Türkleri de günümüzde hala gelenek ve kültür olarak eski inançlarını sürdürmektedir.

Türk Toplumlarında ve Anadolu'da Şamanizm'in İzleri

Türkler hiçbir zaman Şamanizm'i tam olarak terk edememiştir. Bunun en büyük nedeni ise batıdaki Müslüman ülkelere yapılan göçlerin yaklaşık olarak 400 yıl sürmüş olmasıdır. Tüm bunlar Şamanizm etkisinin Türk toplumlarında etkisinin uzun yıllar süre gelmesine ön ayak olmuştur. 13. Yüzyılda Harzemşah sarayında eski Türk büyülerine rastlamamız ise bunun en büyük örneğidir. Şamanizm'de her şeyin bir ruhu olduğuna inanılmaktadır. Örneğin her Kam'ın kendisine özel bir ruhu vardır ve özellikle bu durum hayvanları simgelemektedir. Anadolu Türkmen dervişlerinden de Orhan Gazi'nin devrinde yaşayan Geyikli Babanın; geyiklere bindiği, geyiklerle beraber seyahat ettiği, Bektaş Veli'nin şahin kıyafetleri ile uçuşması, güvercin kılığına giren Sultan Hacim'in, doğan kuşu gibi görünen Karaca Ahmet Ağaoğlu Hacı Doğrul tarafından yakalanmak istenmesi ve benzeri efsaneler Şamanizm unsurlarıdır⁴¹.

Şamanizm'de Türkler dini törenlerini içki, müzik ve dans ile yapmaktaydı. İslamiyet'e geçiş ile bu ritüeller yerini daha İslami ölçülere uygun törenlere bırakmıştır. Günümüzde ise Anadolu'da Sünni Türkler, Bektaşiler ve Aleviler de bu gelenekler sürmektedir⁴². Alevilerde eski Türk inancı halen devam etmektedir. Her sene tepe veya dağda kurban keserler ancak kurbanın kalan kısımlarını ateşe atmak yerine gömmeyi tercih ederler. Eski Türklerde dini reis olan oymak bey geleneği alevi toplumlarında da günümüzde devam etmektedir. Bu durum Alevilerde karşımıza dedeler ve ocaklılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Alevilerde gördüğümüz üzere eski Türklerde olduğu gibi temiz ve yeni bir kıyafet giyerler ve bu ayin günümüzde nevrüz olarak addedilebilir. Dedeler üç renkli elbise giymektedir. Turfanda bulunan eserlerde de gördüğümüz gibi Türklerinde on asır önce bu şekilde üç etekli entari giydikleri gözlemlenmektedir. Ayinlerde ve cenazelerde kabirlere rakı dökülmesi Alevilerde eski Türk geleneğinin korunduğunu göstermektedir. Alevi ve Bektaşî geleneklere göz gezdirdiğimizde kadın ve erkeklerin ibadet, ayin anlarında ayrıldığı, beraber oldukları görülmektedir. Şamanizm ayinlerinde de böyle bir cinsiyet ayrımı olmamaktadır. Bu iki tarikat ve Şamanizm benzerliği için vurgu yapabileceğimiz bir diğer nokta ise reenkarnasyon yani bir diğer deyişle ölümden sonra hayata tekrar farklı şekillerde gelmektir. Bu terim daha çok karşımıza Budizm ile çıkmış olsa da Şamanizmde de bir ahiret, ölümden sonra tekrar doğuş meselesi hakimdir. Yaşadığımız coğrafya üzerinde ise kızılbaşlılık ve Bektaşilik adı verilen bu tarikatlarda reenkarnasyon düşüncesini devam

³⁹ Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, 7. bs, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 19-20.

⁴⁰ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, (İstanbul: Altınordu Yayınları, 2020), 207.

⁴¹ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, 208-210.

⁴² Erman, *Tanrı Dini Şamanizm*, 273-75.

ettirmektedirler.⁴³ Şamanizm inancı Alevilere etki ettiği kadar Sünni Türklere etki etmemiştir. Genellikle düğün, ölüm, gelenek ve görenek şeklinde devam ettirilmiştir. Bazı kelimeler ise Müslümanlıkta anlamını yitirmemiş olduğu gibi devam etmiştir. Çarpılmak kelimesi buna bir örnektir. “Burası tekin değildir”, “filanca yerde hayalet var” denir. Cin, hortlak, ruh, iyi saatte olsunlar, eren, yatır, öcü, kelimeleri bu kapsamdadır. Altay Türklerinde inanışa göre cinler kişinin arkasından bir tanıdığına sesiyle seslenebilirdi. Bu durumda kişi dönüp arkasına bakmamalı, cevap vermemeliydi. Bu inanç şekli günümüzün Anadolu hayatında süregelmektedir. Uyur gezer halde olan bir kişiye ismiyle seslenilmemelidir çünkü aksi halde ismini öğrenebilecek olan cinin onu sahipleneceği düşünülmektedir. Ayrıca aydede, gürgür baba, deniz kızı, gökbaba söyleyişler eski Türklere Şamanizm inancındaki göksel varlıkların önemini yansıtan argümanlardır⁴⁴.

Şamanizm’de suyun, rüzgarın ve yelin ruhu vardır. Güneş battıktan sonra insanlar başlarını örtmektedir. Eğer örtmezlerse bu ruhlar tarafından çarpılacaklarına inanırlardı. Kadın ve erkekler rüzgar çıktığı anda başlarını kapatırlardı. Anadolu’da baş bağlamak çocukluk itibarıyla başlayan bir gelenektir. İnsanlar camiye giderken, namaz kılarken baş bağlarlar. Bu baş bağlama ritüelinin insanı koruduğu düşünülmektedir. Eski Türk inancında suyun ruhu gündüz dinlenip gece ise çalıştığı düşünülür. Bu sebeple gece akarsudan su alınmamalıdır. Anadolu’da ise akşam olduktan sonra su kapları kapalı tutulur ve eğer akşamdan sonra su kullanılacak ise su alınırken mutlaka “Besmele” çekilir. Şamanizm inancında “Süneysi geldi” inanışı hakimdir. Bu inanış ölen kişinin evini ve yakınlarını bir sene olmak suretiyle ziyaret etmesidir. Bu ziyaretlerden rahatsız olunursa evde şamana dua ettirilir. Aynı inanış şekline Anadolu’da da rastlanmaktadır. Bir evden cenaze çıktıktan üç, yedi ve kırk gün ve tam bir sene sonra ruhuna dualar okutulmaktadır. Ayrıca mübarek kabul edilen perşembe geceleri ruhun eve geldiği düşünülmektedir⁴⁵.

Türk destanlarında “40” sayısı çok önemli bir yer edinmektedir. 40 Yiğitler, 40 Kızlara destanlarda oldukça fazla değinilmiştir. Dede Korkut hikayeleri ve Manas Destanı’nda 40 sayısı çokça tasvir edilmiştir. 40 sayısı özellikle Semavi dinlerde çokça karşımıza çıkmaktadır. Şamanların inanışına göre ruh bedeni 40 günde terk etmektedir. İslamiyet’te ise ölünün 40’ı çıktığında Kur’an okunup, dualar edilmektedir. Musa Tur dağında Tanrı’dan öğütlerini 40 gün 40 gece almıştır. İslam dinine gelen son peygamber Hz. Muhammed 40 yaşında peygamber olmuştur. Hristiyanlar paskalyaya 40 gün kala oruç tutarlar. Ayasofya kilisesinin zemin katında 40 sütun bulunur ve kilisenin kubbesinde 40 pencere bulunur. Bu durum şaman veya totem geleneğini simgelemektedir. Ayrıca Anadolu’da yeni doğan bebekler için 40 çıkarma törenleri yapılmaktadır⁴⁶.

Türkler doğan çocuklarının mesleğinde belirleyici olabilmek için bebeğin göbek bağına kutsal yerlere gömmektedir. Günümüzde de çocukların göbek bağları hastane, üniversite, cami ve devlet kurumlarına gömülmektedir. İsim mevzusunda ise eskiden beri çocuklara konulan isimlerin çocukların kişiliklerini etkileyecekleri düşünülmektedir. Bebeklere kötü enerji yanması olmaması için ölen yakınlarının isimleri konulmamalıdır. Anadolu’da devam eden bir gelenek ise çocuğun “ad taşıyamaması”dır. Çocuk çok hastalanır, çok ağlarsa çocuğun adı değiştirilmektedir⁴⁷.

Şamanizm’de şamanlar ayinleri sırasında ölü ruhlardan yardım istemektedir. Ölen ruhların ormana, gökyüzüne yayıldığı düşünülmektedir. Ölen ruhlar arasında en kıdemli olanı ruhların başına geçer ve şaman yardım istediğinde ona yol göstermektedir. Günümüzde de yardıma muhtaç veya istek, dilekleri olan insanlar toplum tarafından toplum tarafından ulu kabul edilen ruhlardan yardım istemek için mezar, türbe, yatır gibi yerleri ziyaret etmektedir. Göktürkler ve Uygurlarda ruh için “tın” kelimesi kullanılırdı ve bu kelime “soluk” ve “can” anlamına geldiği için öldü demek yerine uçtu demeyi tercih ederlerdi. Ruhların diğer dünyada rahatsız edilmeden iyi yaşamaları gerektiğine inanılırdı. Bu sebeple eski Türklere mezarlar gizlenmez, aksine önemli kişiler için önemli mezarlar yapılır ve ölünün yaşarken katıldığı savaşların resimleri ile süslenirdi. Mezarın üzerine ise balballar dikilip belirgin olması için üzerine tümsek şekilleri verilmiştir. İslamiyet’e geçişten sonra günümüz Anadolu yaşantısında mezarların üzeri belirgin tümsekler şeklinde yapıldığı görülmektedir. Ancak Arap toplumunda mezar taşı geleneği yoktur çünkü Arapların İslami düşünce yapısına göre ölü toprakla bir olup zamanlar kaybolması gerekmektedir ve mezarın belirgin olması, mezar taşı dikilmesi günah sayılmıştır. İslam coğrafyasında sadece Anadolu’da mezar taşı ritüeli vardır ve bu geleneğin kökeni Şamanizm olarak değerlendirilebilir. Hatta eski Türklere mezar odalarına ölünün en sevdiği eşyaları ve atı gömüldüğü gibi Anadolu’da da gelin ve genç kızların mezarlarına duvakları veya sevdiği eşyaları konulmaktadır⁴⁸. Türkler tarafından kutsal kabul edilen demir, kötü ruhları kovduğu düşüncesiyle ölümlerin

⁴³ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, Ebderun Kitapevi, İstanbul 2005, s.175-184.

⁴⁴ Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, 98.

⁴⁵ Ülkü Ersürel, “Türk Kültüründe Şamanizm’in İzleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2009), 78-79.

⁴⁶ Cemal Şener, *Şamanizm: Türklerin Müslümanlık’tan Önceki Dini*, 1. bs, (İstanbul: AD Yayıncılık, 1997), 91.

⁴⁷ Demir ve Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, 155.

⁴⁸ Şener, *Şamanizm, Türklerin Müslümanlık’tan Önceki Dini*, 93-94.

üzerine konurdu ve bu inanış halen günümüzde devam etmektedir⁴⁹.

Türk mitolojisi ve Şamanizm’de evlenme ve doğum süreçleri mucizevi olarak değerlendirilmektedir. Eski Türkler bu süreçleri dualarla kutlamaktadır ve ayrıca gelin düğün günü eve ilk girişinde saçlarla karşılanırdı. Gelinin başından atılan şeylerin bereket getireceğine inanılır ve bu durum “saçı” olarak adlandırılır. Bu olay Şamanist bir gelenektir. Gelin yeni bir aileye kabul olduğundan dolayı düğün süresince ailenin atalarının koruyucu ruhları gelini kabul etsin diye yapılan bir ritüeldir. Günümüzde de devam eden bu ritüel saçılan saçlar bakımından farklılık göstermektedir. Avcılık dönemlerinde saçlar; süt, kımız, yağ, hayvan kanı olarak tercih edilirdi ancak günümüzde meyve, buğday, pirinç, arpa, darı olarak değişe gelmiştir. Son olarak günümüz Anadolu’suna gelindiğinde düğünlerde gelinin başından para, kuruyemiş, pirinç saçılması Şamanizm’in devam ettirilen geleneğidir. Kutadgu Bilig’de geçen “gelin gibi dili tutulmak” deyiimi Şamanizm geleneğinde gelinlerin kocaları tarafından kocasının soyundan erkeklere isimleri ile seslenememeleri ve günümüzde de az da olsa devam eden bu gelenek kayın-ata, kayın-birader şekillerine evrilmiştir⁵⁰.

Eski Türkler’de Tanrı’dan çocuk istendiği zaman ona adaklar ve kurbanlar sunulur, özellikle erkek çocuk için bu isteği tanrıdan ak şaman isterdi. Günümüz Anadolu’sunda da çocuk sahibi olamayan kadınlar, anne babalar Tanrı’dan, türbelerden, yatırlardan çocuk istemektedirler. Özellikle türbe ve yatırlar etrafında çul-çaput bağlama ritüeli gerçekleştirilir⁵¹. Yakutlarda çocuk sahibi olamayan kadınların kutsal saydıkları bir ağacın dibinde, boz at derisi üzerinde dua ederek dilek diledikleri bilinmektedir. Yine devam eden süreçte doğum sonrasında Albastı, Alkarası ve günümüze geldikçe Alkarasına dönüşen kötü bir ruhun, yeni doğum yapan kadınlara ve bebeklerine zarar vereceği düşünülmektedir. Bu musallattan kurtulmak için eski Türkler bağırarak demir döver ve kırmızı rengin koruyuculuğuna inanırlardı. Günümüzde de lohusa kadınlar kırmızı kurdele bağlamakta, İslamiyet’in etkisiyle yatak başlarına Kur’an asmaktadır⁵².

Şamanizm inancından günümüz Türk kültürüne, geleneğine yansıyan daha birçok davranış, yaşayış biçimi mevcuttur. Nazar, kurşun dökme, at nalı bereket sembolü, kapıların önüne kurban başı asma (bereket ve korunma), muska, fal, Şamanizm çerçevesinde meditasyon ve ruhun arınması, halk geleneklerinde tespih çekmek, zil ve def çalmak, tütsü yakmak ve özellikle üzerlik yakmak sayabileceğimiz başlıca örneklerdendir.

Sonuç

Şamanlık her oymak ve budun da farklılıklar göstermektedir. Türkler birçok dini benimsemesine rağmen Şamanizm’in yaşamasına olanak sağlamışlardır. Çünkü dinde aşırılığa kaçmayan, ılımlı bir tavır takınmışlardır. Şamanizm’in izleri günümüze kadar gelmiştir.

Topluluk halinde ibadet eden Türkler, eski inanışları günümüze devam ettirmiştir. Elde ettiğimiz veriler Dede Korkut hikayeleri, çeşitli masallar ve içimizde yaşattığımız geleneklerdir. Doğum, evlilik, ölüm, sosyal yaşam, yağmur duaları, türbeler, mezar taşları, sihir-büyü, kurban kesme ve adak, sayıların renklerin ve taşların tılsımı, lokma dağıtılması, nazar değmesi, tahtaya üç kez vurmak, tütsü yakma merhemler, beddualar gibi herkesin bilinçli ya da bilinçsiz yaşamında devam ettirdiği davranışlardır. Dolayısıyla, bütün bunlar bugün gelenek ve göreneklerde, anlatılarda ve ritüellerde biçim bulmuştur. Günümüzde varlığını sürdüren bu alışkanlıkların, Şaman’ın, Şamanizm’in izlerini silmek mümkün değildir. Çünkü içimizde geleneklerimizde yaşamayı sürdürmektedir. Şamanizm’in izleri kültür, düşünce, inanç ve günlük yaşam ile iç içe geçmiştir. Geçmişten günümüze büyük bir birikimle aktarılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

⁴⁹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 182.

⁵⁰ Demir ve Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, 143.

⁵¹ Demir ve Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, 143-44.

⁵² Günay ve Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, 68.

Kaynaklar

- Arslan, Ahmet Ali. "Amerika Yerli Kızılderili ve Orta Asya-Sibirya Türk Kültürlerinin ortak Omurgası: Şamanizm". *Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı IX. sy. 54.* (Temmuz-Ekim 2013): 2850-2863.
- Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Yayınları, 2022.
- Bapaeva, Janyl Myrza. *Tuva Şamanizmi*. 1. bs. Konya: Kömen Yayınları, 2013.
- Bayat, Fuzuli. *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. 7. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. 8. bs. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2017.
- Davletov, Timur B. *Şaman Doğa'nın Şifası Uyanınca*. 1. bs. İstanbul: Asi Kitap, 2017.
- Demir Ali Faik, ve Nebahat Akgün Çomak. *Şaman ve Türk Dünyası*. 2. bs. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2015.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. Çeviren İsmet Birkan. 3. bs. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- Erman, Arif. *Tanrı Dini Şamanizm*. 1. bs. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Ersürel, Ülkü. "Türk Kültüründe Şamanizm'in İzleri". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2009.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. 3. bs. Ankara: Berikan Yayınları, 2016.
- Günay Ünver, ve Harun Güngör. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1997.
- İnan, Abdülkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*. 1. bs. Ankara: Altınordu Yayınları, 2017.
- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, Enderun Kitapevi, İstanbul 2005.
- Potatov, L.P. *Altay Şamanizmi*. Çeviren Metin Ergun, 1. bs. Konya: Kömen Yayınları, 2012.
- Şener, Cemal. *Şamanizm: Türklerin Müslümanlık'tan Önceki Dini*. 1. bs. İstanbul: AD Yayıncılık, 1997.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. 22. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Uğurlu, Nurer. *Günümüz Şaman Türkleri*. 1. bs. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2015.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. 6. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

Büşra YILDIZ
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü, Erzurum, Türkiye
Graduate School of Turkish Research, Atatürk
University, Erzurum, Türkiye
akbayir25@icloud.com

Geliş Tarihi/Received 06.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 17.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 31.05.2024

Atıf:
Yıldız, Büşra. "Yazısız Zamanlarda Türk Kültür Tarihine Bir Bakış". *Ahbar*, sy.1 (Mayıs 2024): 30-37.

Cite this article:
Yıldız, Büşra. "A Look at the History of Turkish Culture in the Non-Written Times". *Ahbar*, no.1 (May 2024): 30-37.

Yazısız Zamanlarda Türk Kültür Tarihine Bir Bakış

A Look at the History of Turkish Culture in the Non-Written Times

Öz

Eskiçağın insanlarına ait yazısız zamanlardaki kültürler muhakkak incelenmeye değer kültürler olarak günümüzde hala önemini korumaktadır. Bu incelemeler sonucunda buluntular, kültür terimini, hakıyla bizlere vermiştir diyebilmekteyiz. Ancak yazıyı henüz kullanmayan veya kullandıkları yazıya henüz ulaşamadığımız toplumlar kimlerin atalarıdır sorusuna verilen tüm cevaplar dil ve yazı olmaksızın yarım kalacaktır. Eşyayı kullanma ve ona hâkim olma tarzı şeklinde tarif edilen kültür birçok yerde ancak dil sayesinde bir ifade kazanmaktadır. Bunun yanında arkeolojik çalışmalar neticesinde kurganlardan çıkan definlerin karakteristik özelliklileri de köken bakımından muhakkak önem arz eden bir meseledir. Harflerle belirtilen DNA haplogrupları insanların atalarının kimlerin olduğu hususunda fikir verir, ancak umumiyetle belirtilmelidir ki asla kesin bir sonuç vermez. Köken meselesi her ne kadar arkeolojik kazılar ve antropolojik incelemeler sonucunda belli noktalara taşınsa da belirtilmelidir ki asıl önemli hususlardan biri yapılan çalışmaların duygusal olarak senaryolaştırılmaması, bir diğeri ise bugünkü insanların atalar kültü çerçevesinde kendisini nerede ve ne olarak hissettiğidir.

Anahtar Kelimeler: Atalar Kültü, Köken Meselesi, Sintaşta, Afanesyevo, Andronovo, Keltaminar, Kurgan, Dil, Kültür

Abstract

Cultures belonging to ancient people in unwritten times certainly still retain their importance today as cultures worth studying. As a result of these investigations, we can say that the finds have rightfully given us the term culture. However, all the answers given to the question of who are the ancestors of societies that have not yet used writing or that we have not yet reached the writing they use will be incomplete without language and writing. The culture described as the way of using the object and mastering it gains an expression in many places only thanks to language. In addition, the characteristic features of the burials that came out of the kurgans as a result of archaeological studies are definitely a matter of importance in terms of origin. DNA haplogroups indicated by letters give an idea of who the ancestors of people were, but it should be stated in general that they never give a definite result. Although the issue of origin has been moved to certain points as a result of archaeological excavations and anthropological studies, it should be stated that one of the main important issues is that the works performed are not emotionally scripted, and another is where and what people today feel themselves to be within the framework of the ancestor cult.

Keywords: Cult of Ancestors, Origin Issue, Sintaşta, Afanesyevo, Andronovo, Keltaminar, Kurgan, Language, Culture

Giriş

Orta Asya Türklerinde genel olarak görülen Y-DNA haplogruplarından yola çıkılarak Türklerin genetik tarihini ele alabilmekteyiz. Türki halklarda çoğunlukla görülen Y-DNA haplogrupları, M.Ö. 46.000-65.000'de ortak atalarda birleşmektedirler. Bu bağlamda Türklerin binlerce yıl içinde farklı haplogruplara bölünerek oluşmuş kültürel, tarihi ve lisani bir soy birliği olduğu görülmektedir. Bu birliktelik o dönem insanı için kuvvetle muhtemeldir ki din birliği ile de mümkün kılınmıştır.25.000 yıl evvel Ötüken'de doğan R1 ve evlatları R1a ve R1b 8.000 yıl kadar burada birlikte yaşadılar. Günümüzden on sekiz bin yıl evvel Doğu Asya'da tek bir dil konuşuluyordu. Yaklaşık 17.000 yıl evvel Kuzey Avrupa buz örtüsünün kalkmasıyla birlikte hava ılındı, gür ormanlar ve yeşil otlaklar gün yüzüne çıktı. En batıya yerleşen ve çoğunluğunu R1a'luların oluşturduğu kabileler batıya göç etmeye başladılar. Öncü kabileler bugünkü balkanları geçerek Avrupa içlerine doğru ilerlerken R1b'liler ise Urallara varmıştı. M.Ö. 12000'lerden M.Ö. 1000'lere kadar bütün Avrupa'da etkili olan kültür Proto Türk Kültürü, başat dil de Türk dilidir¹.

Ancak belirtmelidir ki köken meselesi her ne kadar arkeolojik kazılar ve antropolojik incelemeler sonucunda belli noktalara taşınsa da asıl önemli hususlardan biri de bugünkü insanların atalar kültü çerçevesinde kendisini nerede ve ne olarak hissettiğidir.

Yazılan ve Yaşanılan Tarih

Türk medeniyetlerine dair çok az şey bilmekteyiz diyebiliriz. Hâlbuki bize ait pek çok şey o devirden kalmadır². Kültür, yüzyıllar öncesinden kalan ve sosyal bir miras olan, geçmiş zaman içinde yoğurulan milli bir unsurdur ve nesilden nesile intikal eder³. Türklerin nasıl kendilerine münhasır bir dilleri edebiyatları varsa, musikileri, resimleri, dansları ve mimarileri de mevcuttur ve bunlar da binlerce yıllık bir gelenek meydana getiriyor, ilmi araştırma konusu teşkil ediyorlar. Hegel'in kültüre 'objektif geist' demesinin sebebi kültür sahasına giren her şeyde insan ruhuna has manevi bir değer duygusu veya düşüncelerin maddi bir hale gelmesidir. Mesela cami dıştan bakılınca şekil almış bir madde yığıdır. Objektiftir. Fakat cami sadece maddeden ibaret değildir zira ortak bir inancın ifadesidir veya bir inancın maddeye bürünmüş halidir⁴.

Kültür ve uygarlık kavramları, Ziya Gökalp sosyolojisinin ana ekseni temsil etmektedir. Kültür kavramına ilk defa karşılık arayan ve buna hars diyen düşünür Ziya Gökalp olmuştur. Bir ulusa özgü olan dil, din, edebiyat, güzel sanatlar, hukuk, ekonomi, gelenek ve görenek, töre vs. gibi kurumların toplamına O, kültür demektedir. Bütün kurumların hepsi halk kaynağına dayandığı ve gücünü oradan aldığı için kültür demokratik bir nitelik taşır.⁵ Ebetteki yazısız zamanlarda da dil iletişim aracıydı ve şu an erişemediğimiz bir biçimde insanlar kendi aralarında iletişim halindeydiler. Yazılı olan tarihin gayesi yaşanılan tarihi her yönüyle bilmektir. Yazılı olan tarihlerden hiçbirisi henüz bu gayeye ulaşamamıştır. Buna göre yazılan tarihi ve yaşanılan tarihi her yönüyle kucaklayacak hale getirinceye kadar durmadan çalışmak lazımdır. Bu da yeni yeni vesikaların bulunması okunması basılması ve yorumlanması ile olur. İşte tarih tamda bu manada geliştirilen bir bilgi sahasıdır⁶. Dil ve hars sözcükleri ne kadar birbiriyle akraba ise tamamen birbiri ile uyum içerisinde demek de yanlış olacaktır. Nitekim yeryüzündeki bütün Türkler topluca şu veyahut bu yazıyı benimserlerse uyum içinde yaşarlar düşüncesi gibi. Birliği veya soy bağına yalnızca buna bakarak değerlendiremeyiz. Orhon yazıtlarında taşta kazınmış gerçekler Türklerin kimi durumlarda birbirleriyle münakaşa içinde olduklarını ve aralarındaki din, dil yazı kültür birliğine karşın birbirleriyle savaştıklarını belgeliyor⁷.

Milletlerin sosyal veya siyasi alanda güçlü olması sahip olduğu kültür ve değerlerle doğru orantılıdır. Bir milletin dil, edebiyat, fen ve sosyal teşkilat gibi elde etmiş olduğu çeşitli müesseseler kadar o milletin hayat felsefesi inançları ananeleri gibi ruhunun akislerini bulabileceğimiz tutum ve davranışlar o milletin kültürünü meydana getirdiğine göre bizim için gerekli olan Türk Kültürü'nün kaynaklarına inmek, belge ve bulguları ortaya çıkarmak, sınıflandırmak ve yorumunu yapmak olmalıdır⁸.

Yazı ve dil bu bağlamda önemli bir yere sahiptir. Bu önem aslında coğrafya veya etnik köken hakkında da bilgiler sunmaktadır. Örneğin Türkçede hayvan adlarının Türkçe olmasına karşın bitki adları esasen yabancıdır. Bu yaşayış tarzı ile

¹ İlhan Cengiz, "Y-DNA Haplogrupları", *Tengritagh Akademiyesi*, (Temmuz 2015), 4-6.

² Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 13.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınevi, 1970), 56.

⁴ Kaplan, *Kültür ve Dil*, 26.

⁵ Mahmut Arslan "Ziya Gökalp'te Kültür ve Uygarlık Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3, sy.10 (2012), 11.

⁶ Kaplan, *Kültür ve Dil*, 52.

⁷ Cengiz Özakıncı, *Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din*, (İstanbul: Bellek Yayınları, 1994), 219.

⁸ Abdülhaluk Çay, "Türk Kültürü ve Kaynakları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1, sy. 1 (Samsun 1986), 54.

alakalıdır diyebilir miyiz?⁹

Bahsi geçen Altay dil birliği hakkında çekirdek fikirlerin oraya çıkışı Hint-Avrupa dil birliğinin farkına varıldığı aynı döneme tekabül ediyor. Osman Karatay'ın 18.yy. da bir İsveçli subay olan P.Von' dan naklettiğine göre P.Von ,iyi bildiği komşu Fin topluluklarını da ilave etmiş sadece Altay değil bugünkü ifadesiyle Ural dillerini de içine alan büyük bir dil ailesinin mevcut olduğu savını ortaya atmıştır. Böylece Hint-Avrupa dil birliğinin farkına da ilk kez aynı yüzyılın sonlarında varılmıştır. Bilinmelidir ki Türkçe Altay dil ailesine mensup bile olsa bu durum Türk anayurdunun illa da Altaylar veya çevresinde olması zorunluluğunu gerektirmez. Dilin kendisi de mensupları da her zaman göç etmeye namzettir. Dil akrabalığı yazısız zamanlarda soy akrabalığına yüzde yüz denk değildir. Örnek vermek gerekirse Hint -Avrupa dilleri ile Türkçe arasındaki ortaklıklar da mevcuttur Türk. Kun,'insan halk' Çuv. Sin 'adam halk', Züryence. Komi 'adam' Lat. Homo 'adam' Rus. Sın 'oğul, çocuk' İng. Son 'oğul, adam'¹⁰.

Abdülkadir İnan'ın naklettiğine göre Türkistan'ın Yedisu bölgesinde Profesör Bernştam tarafından yapılan bir kazıda M.Ö. birinci veya ikinci yüzyıla ait olduğu sanılan bir erkekle kadın bulunmuştur. Toprağın kimyasal özelliği ölümlerin çürümesine mâni olmuş naaşları mumyalanmış halde saklanabilmiştir. Bu durum da doğal olarak ölünün ırkını tayin etmeye imkân vermiştir. Nitekim eğer kurganlarda bulunan buluntuların ırklarının Hun olduğu tespit edilemez olsaydı da bugün kültürel değerler ışığında kimlerin ataları olduğu konusu pek çok kez yazılıp çizilebilirdi zaten. Ölümlerin üzerinde çok nefis ipekli kumaştan elbiseler ve iç çamaşırları bulunmuş, hatta ayakkabıları bugünkü Orta Asya köylülerinin ayakkabı biçiminde olup deriden yapılmıştı. Ayrıca kadının yanında bulunan beşiklerin tıpkısını bugün Kırgızlar tarafından kullanılmaktadır bile diyebilmekteyiz¹¹.

Ancak Altay kuramı çerçevesinde Türklüğün ve Türkçenin Altay Dağları veya doğusunda kısıtlı bir arazide ortaya çıktığına karar verdiğimizde aynı büyüklükte başka sorunlar da karşımıza çıkmaktadır. Osman Karatay'a göre bunlardan birincisi böyle bir anayurt tayininin zorunlu olarak Türkçe 'de çok fazla Çince ödünçlemeyi beraberinde getireceği savıdır. İtalyanlar ile komşu olmadığımız ve sadece üç beş liralık hacimdeki piyasa ilişkileriyle limanlardaki lokantalarda bir araya gelip pide yerken alavere dalaverelerini gördüğümüz halde dilimize pek çok İtalyanca kelime geçmiştir. Bu Türkçenin zaafı değildir. Altay dil birliği içerisindeki Kazaklarda bu şekilde İtalyanca kelimelere rastlanmamıştır. Bu daha öncede belirttiğim üzere komşuluk ve dil göçü meselesiyle yakından ilgilidir. Örneğin Türkçede kayın ağacı için kendi kelitemiz var ama hurma için yok dolayısıyla Türk dili kayın ağacının olduğu fakat hurma ağacının olmadığı bir yerde ortaya çıkmış olabilir. Dilimizde zürafa kelimesi bulunmuyor dolayısıyla atalarımız bu hayvanı hiç görmemişlerdir diyebilir miyiz? Öte yandan Ekvator kuşağında yaşayan halkların (atalarının) dilinde belki de buzla hatta karla ilgili bir kelime bulunması beklenemez hatta suyun donduğunu hayal dahi edemezlerdi¹².

Ancak belirtmelidir ki Türk olarak nitelendirebileceğimiz insanların dillerinde tarım olduğu kadar ormanlık ve sulak arazilerden terimler de kullanılmıştır.¹³ Yani Türklerin köken meselesini veya ana yurdunu yalnızca Orta Asya olarak bellek ne yazık ki böyle geniş sahalara yayılmış bir milleti dar bir çerçeveye sığdırmaktan başka bir şey değildir. Nitekim göçleri sebebiyle Avrupa'da bir etkileşim yapabilecek kadar büyük bir Türk kavminin Avrupa'da var oluşunu göçlere dayandırmak medeniyet peşinde atalarını arayan ve bu beşiklerde her buluntuyu lehe çeviremeye çalışan günümüz Avrupalı bilim adamlarının ekmeğine yağ sürmüş olacaktır.

Anayurt Meselesine Tarihi Coğrafya Perspektifinden Bakmak

Medeniyet ve kültürün doğuşunda en önemli unsurlardan biri hiç şüphesiz tarihi coğrafyadır. Nitekim coğrafi imkanlar bir topluluğun öncelikle yaşamını idame ettirmesinde gerekli olan en temel unsurları içermektedir. Bu imkanlardan iklim bitki örtüsü akarsular göller ve denizler her türlü yer altı ve yer üstü zenginlikleri bir topluluğun öncelikle iktisadi hayatın ardından ise bağlantılı olarak sosyokültürel hayatın şekillenmesinde rol oynamıştır. Buna göre asalak, avcı toplayıcı, çiftçi ve çoban gibi iktisadi dallar ve göçebe, konar göçer, yerleşik gibi hayat tarzları ortaya çıkmıştır. Altay kuramına göre Türklerin ortaya çıkıp yurt tuttıkları ve binlerce yıl içerisinde yurt yaptıkları tarihi coğrafya çok erken dönemlerden beri Türkistan adı ile anılmaktadır. Her ne kadar coğrafi olarak bozkır ile özleştirilmiş olsalar da Türklerin önemli bir kısmı orman kuşakları içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ormanda yaşayan Türkler tabiatıyla kendilerine has bir hayat tarzı geliştirmişlerdir. Buldukları yeri birçok bakımdan çerçevelediği insanlar ağaç ve ona bağlı bitki örtüsüyle çevrili bir ortamda doğmuş yaşamış ve ölmüşlerdir. Hatta öyle ki Çin metinlerindeki tasvirlere göre bazı Türk boyları bozkırda değil esasen ormanlarda

⁹ Kaplan, *Kültür ve Dil*, 112.

¹⁰ Osman Karatay, *İran ile Turan*, (Ankara: Ötüken Yayınları, 2022), 71-72, 85.

¹¹ Abdülkadir İnan, "Türkistan'da Yeni Arkeolojik Keşifler", *Makaleler ve İncelemeler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 518.

¹² Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, (Ankara: Kripto Yayınları, 2022), 159-174.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Divan-u Lügat'it-Türk.

yaşamaktadır¹⁴.

Belli bir coğrafi sahadaki belli bir zaman dilimine ait buluntular birbirine benziyorsa bir şekilde bağlantılı iseler bir şekilde bunun bir kültür oluşturduğuna hükmedilir. Çoğunlukla gömü gelenekleri varsa yerleşimlerin özellikleri mezar ve meskenlerden çıkan maddi buluntular karşılaştırılarak aralarındaki ortaklıklar gözlemlenir. Nitekim geniş Avrasya sahasında benzer çok sayıda yazısız zaman kültürü örnekleri görülüyor¹⁵.

İç Asya'nın gözden geçirdiğimiz doğa ve iklim özellikleri aynı zamanda bölgenin ekonomik imkanlarını da belirlemiştir. Çoğu arazi tarıma uygun değildir. İnsanoğlunun eskiden beri sulu tarım ile uğraştığı bölgeler sınırlıdır. Bunlar doğu ve batı Türkistan bölgeleridir. Bu coğrafyanın en büyük kısmını kapsayan bozkır kuşağı zengin otlakları sayesinde yaygın bir hayvan yetiştiriciliğini beraberinde getirmiştir. Göçebelik olarak isimlendirdiğimiz hayvan yetiştiriciliği üzerine kurulu ekonomi ve yaşam biçimi ancak burada olabilirdi diyebilmekteyiz. O halde Altay kuramına göre ve dil hususunda Türklerin hayvan adlarını öz Türkçe kullanmasını buna bağlayabiliriz. Çoğu iç Asya göçebe toplumu soy boy olarak nitelendirebilmekteyiz. İlk insan topluluklarının kan bağı ilkesi üzerine örgütlendiği konusunda çeşitli araştırmalar mevcuttur. Nitekim ilk insanlar soy bağı ile mi bir arada yaşıyorlardı dinsel bir birliktelik mi hakimdi tam olarak aydınlatılmaya muhtaç bir konudur. İç Asya'yı her ne kadar kültürel ve medeni bir kavram olarak tanımladıysak da belirli coğrafi koşulların etkisi bilhassadır. Ayrıca bu coğrafi faktörler ekonomik hayatın imkanlarını büyük oranda belirlemiştir. Böylelikle iç Asya'nın kültürel bir terim olmasına yardımcı olmuştur. Bu yüzden iç Asya tarihinin anlaşılabilmesi için doğal coğrafyasının başlıca özelliklerinin bilinmesi elzem bir konudur¹⁶.

İnsanın olmadığı bir coğrafyada araştırma yapmak tarih bilimine biraz aykırı bir durum gibi görünmektedir. Çünkü coğrafyanın tamamında can alıcı nokta doğal ortam ve insan arasındaki etkileşimdir¹⁷.

Tarihi coğrafya aslında geçmiş kültür bölgelerinin yeniden yapılandırılması ilgili delilleri toplayıp onları birbiriyle yavaş yavaş ören dedektiflik gibidir. Zaman ve mekân arasındaki uçurumu kaldırmak için ekonomi ve yerleşme ile ilgili sınıflandırılmış veriler sabırla seçilip ayrılmalıdır¹⁸. Nitekim geçmişin kültürel manzaraları bilhassa yazısız zamanlarda bölgenin tarihi coğrafyasını bilmekle yapılır.

Ancak böylesi geniş bir coğrafyada ve uzun bir zaman diliminde Türk Dini ve Türk Kültürü aramak oldukça zahmetli bir iş olacaktır. Neticede Türklük iyi bildiğimiz tarihlerde değişik kollara ayrılmıştı ve bunlar haliyle birbirinde farklı kültürler geliştirmişlerdi. Eski Türk Kültürü'nde değil ama Türk olarak bildiğimiz topluluklarda ortak bulunan bazı kültürel özellikler vardır ve bunların toplamı tarihi Türk Kültürü tipinin çerçevesini belirler¹⁹.

Kurganlarda Yaşayan Kasabalar ve Türklük

Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Paleolitik Çağlara değin uzanan bir Türk Kültürü tespit edilmiştir. Bu çalışmalar insanlık tarihine birçok açıdan ve önemli ölçüde katkılar sağlamıştır. Türk uygarlığının temelini oluşturan kültürler şüphesiz ki araştırılmaya değer konular olarak yer edinmelidir. Altay Dağları'ndan İdil Nehri'ne değin uzanan geniş bozkırlara yayılmış olan Afanesyev Kültürü, bünyesinde barındırdığı münhasır özellikler sayesinde Türklerin ana yurdunun Orta Asya olması hususunda büyük önem taşımaktadır. Orta Asya' da S.V. Kiselev ve S.S. Çernikov taraflarından yapılan arkeolojik çalışmalar M.Ö. 2. Binden daha önceki durumu, yani Türk anayurdunu tespitinde daha kesin neticeler vermiştir. Buna göre Minusinsk bölgesindeki Afanesyev Kültürü (M.Ö. 2500-1700) ile aynı bölgedeki Andronovo Kültürü (M.Ö.1700-1200)'nün temsilcileri olup etraftaki Dolikosefal Mongolidler' den ve keza Dolikosefal Akdeniz Tip'lerinden farklı bulunan Brakisefal savaşçı beyaz ırk Türk soyunun proto-tipi idi ve taş devrinin ilk çağlarından beri Altaylar-Sayan Dağları'nın güney-batı bölgesinde yaşamakta idi²⁰.

Görüldüğü üzere yüzyıllar öncesinden kalan ve sosyal bir miras olan kültür, geçmiş zaman içinde yoğurulan milli bir unsurdur ve nesilden nesile intikal eder²¹. Bu hususta arz edilmelidir ki kültürün nesilden nesile devam edebilmesi için süreklilik ve gelişim göstermesi gerekmektedir. Milletlerin sosyal veya siyasi alanda güçlü olması sahip olduğu kültür ve değerlerle doğru orantılıdır. Bir milletin dil, edebiyat, fen ve sosyal teşkilat gibi elde etmiş olduğu çeşitli müesseseler kadar o milletin hayat felsefesi inançları ananeleri gibi ruhunun akislerini bulabileceğimiz tutum ve davranışlar o milletin

¹⁴ Elvin Yıldırım, *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, (İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları, 2022), 21-23.

¹⁵ Karatay, *Türklerin Kökeni*, 262.

¹⁶ Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003), 24-28.

¹⁷ Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 70.

¹⁸ Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, 192.

¹⁹ Karatay, *İran ile Turan*, 92

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2018), 49.

²¹ Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, 56.

kültürünü meydana getirdiğine göre bizim için gerekli olan Türk Kültürü'nün kaynaklarına inmek, belge ve bulguları ortaya çıkarmak, sınıflandırmak ve yorumunu yapmak olmalıdır²².

Harita 1. Orta Asya Kültür Çevreleri²³

Bahaeddin Ögel'in belirttiğine göre Minusinsk bölgesinde Afanesyevo'ya ait en önemli buluntu yerleri Bataney, Sıda ,Tes ve Kopen civarındaki mezarlar , Kızıl-Yar bölgesidir ve Rus arkeoloğu Prof. Kiselev'in teklifi üzerine bu çağ kültürüne Afanesyev'e izafe olarak Afanesyevo kültürü denilmiştir.Çakmak taşından ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler, bıçaklar, küpeler, kırmızı ve beyaz bantlı basit çömlekler ile çeşitli maden işlemeli âletler bu kültürün başlıca buluntularıdır²⁴.

İlk at kalıntılarının Türk anayurdu bölgesindeki Afanesyevo Kültürü ile onun bir gelişmesi olduğu anlaşılan aynı bölgedeki Andronovo Kültürü'nde görüldüğünü ve bu iki kültür çerçevesine giren yerlerde hep at kalıntıları ile karşılaşıldığını hatırlatmakta fayda var²⁵. M.Ö. III. bin yıl başlarında Karadeniz'in Kuzeyi ile Orta Asya arasında yakın ilişkiler görülmektedir. Ural-Altay'daki Afanesyevo Kültürü bu çağın temsilcisi durumundadır. Bozkır yaşayışının bütün özellikleri bu kültürde kendini gösterir²⁶. Ancak dil kuramında açıklandığı üzere acaba bozkırda yaşayan halklar mı göç etti yoksa dilleri mi? Türkçe ve Ana Hint-Avrupa dili arasındaki işaret ettiğimiz ortaklıkları açıklamak için kurganlar iyi bir fırsat sunabilir²⁷.

Örneğin Toharları Afanesyevo kapsamında Altaylar ve batısında binlerce yıl yaşadktan sonra güneye, Doğu Türkistan'a doğru inmiş bir topluluk saymak çevredeki Türkçe ve diğer dillerle yoğun bir ilişkiyi düşündürebilir. Öte yandan şimdiki Başkurdistan'dan doğuya doğru uzanan Güney Sibiryaya kuşağı ile ona koşut olarak güneyinde kalan Kazak bozkır bölgesini içine alan Altaylara yaklaşmakta tereddüt eden eski Andronovo Kültürü'nün sahası belki de ve kuvvetle muhtemel Türklerin yaşam alanına hitap ediyor²⁸.

Andronova Kültürü W.Eberhard'ın görüşlerine göre Ön Asya menşeli bir kültürdür.Bilhassa Andronova Kültürü'nün üç köşe veya meander şeklindeki basma desenlerle süslenmiş keramiği M.Ö. 2. binde yavaş yavaş Andronova kültür çerçevesine giren Harezm'de aynen mevcuttur²⁹. Altay yaylalarında Proto-Türkler tarafından ortaya konduğu hususu arkeolojik ve antropolojik delillerin ortaya çıkışından daha 25-30 yıl önce bir kültür çevresi olarak bozkırlar üzerine dikkati çeken

²² Çay, "Türk Kültürü ve Kaynakları", 54.

²³ <https://anthromadness.blogspot.com/2015/06/population-genomics-of-bronze-age.html>

²⁴ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 18.

²⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 210.

²⁶ Hasan Bahar, "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü", içinde *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, ed. Hasan Bahar vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2013), 271.

²⁷ Karatay, *Türklerin Kökeni*, 267.

²⁸ Karatay, *Türklerin Kökeni*, 145-278.

²⁹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten önce Türk Kültür Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 30

W.Schmidt , O.Menghin ,W.Koppers, F.flor gibi tanınmış tanınmış kültür tarihçileri tarafından ileri sürülmüştür³⁰.

Keltamınar Kültürü ise Yukarı Harezm bölgesinde 1940 senesinde S.P.Tolstoy tarafından kazılan Canbas-Kala' da keşfedilmiştir. Tolstoy bu kültür katını M.Ö. 4.binyıl ve M.Ö. 3. binyıl arasında tarihlendirmiştir. Aleksandr Nikolayevich Formozov bu kültür dönemine ait çanak çömlek ve diğer maddi buluntuların kültürleri üzerine yaptığı çalışmalar sonucunda özellikle keramiklerdeki süsleme örneklerinin Doğu Avrupa'da yaygın görülen Tripolye, Yamna, Poltavkin, ve Baykal hatta Andronovo Kültürü'nde bulunduğunu ve yayılımının bu kültürden kaynaklandığını ifade ediyor. Aral da ağırlıklı olan bu kültür dönemi insanları, avcılık ve balıkçılık ile uğraşmaktaydı. Aleksey Pavlovich Okladnikov' a göre ise balıkçılık sayesinde az çok yerleşik hayatı benimseyebilmiş bir kültür katmanıdır. Evler oval planlıdır³¹.

Gelelim Sintaşta Kültürü'ne, kültür hakkında değerlendirme yapmadan önce bilinmelidir ki bu kültürde kağnılar yerine savaş arabaları kullanılmıştır. Savaş arabaları kağnılara göre daha ergonomik ve geniş çaplı tekerlekleri sayesinde daha hafif ve hareket kabiliyeti yüksek bir icattır.

Güney Urallarda büyük bir alana kazılarak ortaya çıkarılan oradaki çok sayıda planlı surlarla çevrili proto kentsel yerleşimden ötürü Tunç Çağı Kasabalar Ülkesi olarak anılmıştır. Tarihi yaklaşık olarak M.Ö. 2100'den M.Ö. 1700'e kadar uzanan Kasabalar Ülkesi Andronovo Kültürü (Harita 1) ile bağdaştırılabilmektedir. Yerleşkeler tipik olarak merkezden çevreye doğru uzanan planlı sokak görünümüne sahiptir. Bölgede yoğun miktarda bakır madenciliği keşfi söz konusudur. Bu buluntu da bizlere el işçiliği ve endüstriyel işçilikte ham maddenin bakır olabileceği fikrini güçlendirmektedir. At besiciliği tıpkı Andronovo Kültürü gibi önemli bir konumdur. Zira Sintaşta'da (Harita 1) dünyanın kayda geçmiş ilk savaş arabaları kalıntıları kayda geçmiştir. Sintaşta yerleşkeleri birer sokak mahalle görünümündedir. Zira yerleşmeler birbirlerine yirmi ila otuz kilometre (kimi kaynaklara göre 23 km) uzaklıktadır diyebilmekteyiz³².

Kültürden bahsederken savaş arabaları veyahut savaş aletlerinin varlığı ebetteki savaşçı bir toplulukla karşı karşıya kaldığına işaret ediyor. Peki günümüz Başkurdistan bölgesinde yaşamış Sintaşta Kültürü insanı kimlerle savaşmıştır veya kimlerden kendilerini korumak zorunda bırakılmıştır?

Savaş arabaları M.Ö. 2.binyılın ikinci yarısından itibaren Yakındoğu, Avrasya bozkırları, Orta Asya, Hindistan ve Çin'e kadar ki coğrafyanın büyük bir bölümünde oldukça yaygın görülmekteydi. Ancak M.Ö. I. binyıldan itibaren savaş alanlarındaki yerini kaybetti ve bu boşluk süvariler ile dolduruldu. Ancak amacı dışında da olsa bu savaş arabaları bundan sonraki yaşamlarına aristokratlar tarafından resmî törenlerde kullanılmaya devam etti³³.

Kurganlardan ve diğer kazılardan anlaşıldığı üzere Sintaşta Kültürü'ndeki ölü gömme ritüelindeki arabaları ilk prototip olarak kabul edersek bu yeniliğin neden ilk olarak bu bölgede ortaya çıktığını da açıklamak elzemdir. Sintaşta kültür havzası atın yaygın olarak evcilleştirildiği hem tüketim hem de binek hayvan olarak kullanıldığı oldukça yaygındır. Dolayısıyla Sintaşta Kültürü halkının gündelik hayatta her şekilde faydalandıkları atları savaş arabalarında da kullanmış olmaları olasıdır³⁴. Elbette bu savı eğer bir savaş arabasına rastlamış olsaydık Andronovo ve Afanesyev Kültürü için de kullanabilirdik. Bilinmelidir ki Sintaşta Kültürü'ne ait kurganların çoğu yağmalanmış ve harap edilmiştir. Bu yüzden belki de kasabalar şehri olan Sintaşta madencilerinin tarihi ne yazık ki günümüzde tam anlamı ile aydınlatılabilmemiş değildir. Oysa ki yukarıda bahsettiğim üzere Türkçe ve Hint Avrupa dilleri arasındaki ortaklıkları açıklamak için kurganları incelemek iyi birer fırsat olabilir.

Yunanlar gibi Ariler'de kurgan uygulamasını bilmezler...Kurgancılarının M.Ö. 2400'lerdeki istilası sırasında onların çoktan Hazar'ın kuzeyinde olduklarını düşünebiliriz. Güney Ural'dan gelen ve Orta Avrupa'da büyük istilacılar muhtemelen Orta İdil boylarından batıya geçtikleri için Arilerle sınır savaşları dışında çok hemdem olmadılar ama geride kalan Hint Avrupa kitesinin üzerine çöktüler. Yunanlar daha erken ayrıldığı için kurgancı etkisinden bağımsız kaldılar³⁵.

Sintaşta Kültürü şimdiye kadar açıklayabildiğimiz kadarıyla savaş arabalarının da desteklediği bir şekilde savaşçı bir toplumdur. Savaş arabalarının biçimi gösteriyor ki aynı zamanda mühendislik geliştiren strateji bilen bir toplumdur. Yapılan kazılara nazaran bugünkü Başkurdistan coğrafyasında bulunan bu kültür kentlerinin güney kentlerinde savunma hatları vardır. İnsanların etle beslendiği tahmin ediliyor. Besicilikte sığırın önemli bir yeri vardır diyebilmekteyiz. İşte bu husus aslında bizlere sıradan bir halkın beslenme şeklini açıklamakla kalmıyor, yaşam tarzı hakkında da bilgi veriyor. Sintaşta insanının tarıma geçildiği zaten bilinen ve ispat edilmiş bir gerçektir. Her ne kadar meyve ve sebze tüketimine rastlanmamış olsa da

³⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 211.

³¹ Elvin Yıldırım, "Orta Asya'da Erken Dönem Kültürleri ve Türk Kültürünün ortaya çıkışı", içinde *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, ed. Ahmet Taşağıl, Aykut Kar, (İstanbul: İstek Yayınları, 2018), 155

³² Ball Warwick, *Asya'nın Geçitleri*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), 46-49.

³³ Osman Emir, *Savaş arabalarının Kökeni*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2022), 11.

³⁴ Emir, *Savaş Arabalarının Kökeni*, 80.

³⁵ Karatay, *Türklerin Kökeni*, 269.

belli bir tarım çizgisi barındırmaktadır. Peki öyleyse bu çiftçi insanlar neden tarımı renklendirmek yerine etle beslenip hayatlarını idame ettirmeyi tercih ettiler? Bahsettiğimiz üzere kentlerde bulunan savunma hatları apaçık gösteriyor ki Sintaşta halkı bir veya daha fazla tehditler altındadır. Bu tehditler ve zaman zaman saldırılar yüzünden uzun mesafeli çobanlık zamanla terk edilmiş ve birkaç kuşak boyunca insanlar kapalı alanlarda yaşamayı tercih etmişlerdir. Eritme fırınları olan madenci hem de mahalli yerleşik bu insanlara kimler saldırıyordu? Sintaşlıları Hint Avrupalı sayanlar bu düşmanların kim olduğunu ve Arilerin atalarının neden kale savunan değil de kuşatan kimseler olduğunu açıklamak zorundadır. Hiç kimse Orta Asya'dan İran'a ve Hindistan'a giden kısacık bir yolda böyle kimlik bilgisi içeren adetlerini neden unuttukları sorusunun cevaplandırmak istemez. Kurgan gibi yeni taş çağında başlayıp neredeyse orta çağ sonlarına kadar gelen bir gömü geleneğini çok geniş bir tarihsel döneme hangi halkın veya halkların kullandığının irdelenmediği göz önüne dahi alınmadığı Asya'da bilinen dönemde Arilerce terkedilip Türklerce benimsendiğini açıklamak zordur. Tarihi dönemlerde hiçbir Hint Avrupalı halk kurganı bilmiyor ve onların tarih öncesi ataları da bilmiyor.³⁶

Hint-Avrupa teorisi yukarıda zikredilen kültürleri, Türkleri ve Türklüğü yok sayarak çoğunu Hint-Avrupalı, Indo-Germen veya İran dilli topluluklara atfetmektedir. Oysaki erken Türk Mezarlarında Yapılan kazı çalışmaları ve antropoloji verileri erken Türklerde de Evropoid tipin varlığını göstermektedir. Bu Andronovo tipi Evropoid' dir. Rus antropologların çalışmalarına göre erken Türk mezarlarında Evropoid Andronovo insan tipi mevcuttur.³⁷

Sonuç

Yazısız zamanlarda kültür tespiti arkeolojik kazılar ve antropolojik çalışmalar sayesinde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ancak yazısız tarihi maddesel bir şekilde yorumlamak ve onu bir kültür çerçevesine sığdırmak şüphesiz ki sığ bir düşünce olarak kalacaktır. Nitekim maddeye ruhunu veren barındırdığı maneviyattır. Eskiçağ insanının maneviyatını veya başka bir deyişle kültürünü tanımak yaşanan tarihi tümüyle yazmakla anlaşılabilir. Bir Türk ırkı vardır ve anlamak için geçirdiği evreleri iyi bilmek gerekir. Bu ırktan gelenler bugün Anadolu'nun nüfusunun da ezici çoğunluğunu teşkil etmektedir³⁸. Bugün Anadolu'nun Türkleşmesi bin yılda vuku bulan bir olaydır diyebilmekteyiz. Ancak eskiçağ insanının Türklüğe ait olan bulguları şüphesiz ki Anadolu veya Orta Asya gibi dar çerçeveye ve dar bir sürece sığdırılacak kadar ehemmiyetsiz bir konu değildir.

19.yy. da Avrupa'da başlayan Türkistan ile ilgili çalışmalar ilgi çekmeye başlamış ve Avrupalı bilim adamlarının gezi ve kazı raporları birdenbire herkesin gözünü Orta Asya'ya çevirmesini sağlamıştır. Böylece aynı zamanda Türk tarihi de kendine bir yer bulmuş, yer ve zaman açısından bir yaygınlık kazanmıştır. Artık, Türklerin İslam'dan önceki dönemleriyle ilgilenmeler artmış ve bu devirde yaşayan Türklerin tarihine önem verilmeye başlanmıştır³⁹.

Asırlardır insanoğlu fitraten kendini bir soya bağlama tutumu içinde yaşamıştır. Soy bağı insanoğlunun bir nevi yaşam felsefesi halindedir. İşte bu yüzdendir ki Türk Kültürü çerçevesinde erken dönem kalıntıları önemli bir yer teşkil etmektedir. Şüphesiz ki eskiçağ insanları belirli bir ırk çerçevesinde bir arada değillerdi. Yazısız veya yazılarına henüz erişemediğimiz bu halklar kuvvetle muhtemeldir ki birer din birliği çatısı altında birlikte yaşıyorlardı. Ancak evrensel ahlak kuramına bağlı bu çeşitli dinlere mensup eskiçağ insanları ebetteki birilerinin ataları olmak vasfını taşıyorlardı. Bahsedilen bu vasıflar çerçevesinde bulunan her yeni medeniyete ekmek diyecek olursak, yağ ile koşan Avrupalı bilim adamlarının aksine Türk Kültürü gelişigüzel her tabakaya ebetteki hitap etmiş bir kültür değildir, Türk kültürü atalarını arayış içinde olmaksızın, onları kendi kültür bünyesinde ispat etmeye enerji tasavvur etmektedir. Nitekim hiç yoktan milletler var olmuş, bunlara çeşitli kültürler biçilmiş ve senaryolar yazılmıştır.

Eskiçağ Orta Asya ve Avrasya'sının arkeolojik ve tarihi çalışmalarının duygu ve yargılardan uzak bir şekilde tarafsız olarak aydınlatılması ümidiyle.

³⁶ Karatay, *Türklerin Kökeni*, 266, 271, 286.

³⁷ Elvin Yıldırım, "Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik-Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19, sy.2 (2020), 455.

³⁸ Karatay, *Türklerin Kökeni*, 297.

³⁹ Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 183-184.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Bahar, Hasan. "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü". İçinde *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*. Editör Hasan Bahar, Mustafa Toker, Mehmet Ali Hacıgökmen, H. Hül Küçükbezcı. 267-304. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2013.
- Cengiz, İlhan. "Y-DNA Haplogrupları". *Tengritagh Akademiyesi*. (Temmuz 2015): 4-6.
- Çay, Abdülhaluk. "Türk Kültürü ve Kaynakları". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1, sy.1 (Samsun 1986):49-66.
- Emir, Osman. *Savaş Arabalarının Kökeni*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2022.
- Gümüüşçü, Osman. *Tarihi Coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- İzgi, Özkan. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınevi, 1970.
- Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Karatay, Osman. *İran ile Turan*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Karatay, Osman. *Türklerin Kökeni*. Ankara: Kripto Yayınları, 2022.
- Arslan, Mahmut. "Ziya Gökalp'te Kültür ve Uygarlık Anlayışı". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3, sy.10 (2005): 11-19.
- Ögel, Bahaeddin. *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Özakıncı, Cengiz. *Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din*, İstanbul: Bellek Yayınları, 1994.
- Vasary, Istvan. *Eski İç Asya'nın Tarihi*. Çeviren İsmail Doğan. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023.
- Warwick, Ball. *Asya'nın Geçitleri*. Çeviren Ahmet Aybars Çağlayan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022.
- Yıldırım, Elvin. "Orta Asya'da Erken Dönem Kültürleri ve Türk Kültürünün Ortaya Çıkışı". İçinde *İnsanlığın Serüveni: Dünya'nın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, Editör Ahmet Taşağıl, Aykut Kar. 151-160. İstanbul: İstek Yayınları, 2018.
- Yıldırım, Elvin. *Genel Türk Tarihi El Kitabı*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları, 2022.
- Yıldırım, Elvin. "Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik-Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19, sy.2 (2020): 447-458.

Sîstân Bölgesinin Adı ve Tarihi Coğrafyası

The Name and The Historical Geography of the Sistan Region

Cihan GENÇTÜRK

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Batman,
Türkiye
Department of Islamic History and Arts, Faculty
of Islamic Sciences, Batman University,
Batman, Türkiye
hangenturk2008@hotmail.com

Öz

Tarihi bir bölge olan ve günümüzde İran'ın güneydoğusunda, Afganistan'ın güneybatısında, Pakistan'ın ise kuzeybatısında yer alan Sîstân bölgesi en eski çağlardan itibaren tarihi yazıtlarda, tarih, coğrafya ve edebî kitaplarda farklı isimlerde yer almıştır. M.Ö 550-330 yılları arasında hüküm süren Ahameniş (Pers) İmparatorluğu zamanında yazılan yazıtlarda Zerengâ (Zerenc) şeklinde ifade edilirken Sakalar'ın bölgeye yerleşmesiyle birlikte, Sakalar'ın ülkesi anlamına gelen Sakastân kelimesiyle ifade edilmeye başlanmıştır. Daha sonra ise Arapça kaynaklarda Sicîstân, Horâsân'ın güneyinde yer almasından dolayı, bazı klasik Farsça metinler başta olmak üzere edebî ve coğrafya kaynaklarında Nîmrûz adıyla zikredilmiştir. Bunun yanı sıra bölgenin tarihi coğrafyasına dair bilgi veren ilk dönem İslâm coğrafyacıları Sîstân'ın Horâsân, Sind ve Kirmân arasında kalan büyük bir bölge olduğunu belirtmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Sîstân, Nîmrûz, Zerenc, Horâsân

Abstract

Sistan, a historical region located in the southeast of Iran, southwest of Afghanistan and northwest of Pakistan, has been mentioned under different names in historical inscriptions, history, geography and literary books since ancient times. While it was referred to as Zerenga (Zerenc) in the inscriptions written during the Achaemenid (Persian) Empire, which ruled between 550-330 BC, with the settlement of the Sakas in the region, it began to be referred to with the word Sakastân, which means the land of the Sakas. Later, in Arabic sources, Sicistan was referred to as Nimruz in literary and geographical sources, especially in some classical Persian texts, due to its location in the south of Khorasan. In addition, the early Islamic geographers who provide information on the historical geography of the region state that Sîstân was a large region between Khorasan, Sindh and Kirman.

Keywords: Sistan, Zerenc, Nimruz, Khorasan

Geliş Tarihi/Received 26.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 23.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 31.05.2024

Atıf:

Gençtürk, Cihan. "Sîstân Bölgesinin Adı ve Tarihi Coğrafyası". *Ahbar*, sy.1 (Mayıs 2024): 38-43.

Cite this article:

Gençtürk, Cihan. "The Name and The Historical Geography of the Sistan Region". *Ahbar*, no.1 (May 2024): 38-43.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

İran sınırları içerisinde yer alan birçok coğrafi bölge kadim İran tarihinde İran'ın millî ve kültürel tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bunlardan bir tanesi de tarihi geçmişi eski çağlara kadar uzanan Sîstân bölgesidir. Târih-i Sîstân'da geçen bilgilere göre şehir Gerşasb b. Esret tarafından Şemsi 4000 yılında kurulmuştur¹. Şehir hem İran'ın millî, kültürel ve sosyal destanların ortaya çıktığı yer olması (ki bu yer İran'ın destanî kahramanı olan Rüstem-i Zâl'in ve ailesinin memleketidir)² hem de coğrafi konumu itibarıyla sahip olduğu jeopolitik konum sayesinde eski çağlardan itibaren tarih, edebiyat ve coğrafya kaynaklarında yer almıştır. Fakat bu bilgiler genel itibarıyla farklı isimler altında olmuştur. Zira Grekçe kaynaklarda, Ahameniş (Pers) İmparatorluğu zamanında yazılan yazıtlarda ve Müslümanların Sîstân'a hâkim olmasına kadarki geçen süreçte, yaşanan hâkimiyet mücadelesi, bölgenin komşularına göre olan coğrafi konumu, tarih ve edebiyat kitaplarında yer alan efsanevi hikâyeler Sîstân'ın farklı isimler altında adlandırılmasına ve aynı zamanda tarihi coğrafyasının farklı şekillerde ele almasına neden olmuştur.

Sîstân Bölgesinin Adı

İran coğrafyasının kadim bölgelerinden olan Sîstân bölgesinin ismi ve bu ismin taşıdığı anlama dair kaynaklarda muhtelif bilgiler yer almaktadır. Bu isimlerden ilki زرننگ veya زرننگ olarak ifade edilmektedir ki bu isim M.Ö 550-330 yılları arasında İran'da hüküm süren Ahameniş (Pers) İmparatorluğu zamanında Sîstân bölgesi için kullanılmaktaydı. Ahameniş İmparatoru I. Darius'un (M.Ö 522-486) emriyle M.Ö 521 yılında yazılan Behistun Yazıtı³ ile imparatorluğun başkenti Persepolis (Taht-i Cemşîd)'te yer alan tarihi kitabelerde İmparatorluğun doğusunda: پارتوه (Parthava yani Horâsân), زرننگ (Zerengâ yani Zerenc) ve هرثيو (Haraiva yani Herât) eyaletinin yer aldığı yazılmaktadır⁴. Ayrıca bu isim Grekçe yazılan klasik metinlerde "Drangiana" şeklinde geçmektedir⁵. Bazı araştırmacılar bu ismin taşıdığı anlamı ifade etmek için bu kelimenin ilk halinin "زره" Zereh veya Zere şeklinde olduğunu ve bu kelimenin anlam olarak Avesta gibi klasik Farsça metinlerde deniz ve göl anlamına geldiğini, Sistan bölgesinin ise nehir ve göller açısından zengin bir bölge olduğunu, bu kelimedenden murat olan bölgenin önemli göllerinden olan Zere Gölü⁶ olduğunu belirtmektedirler⁷.

Sîstân tarihi için önemli bilgiler ihtiva eden ve anonim bir eser olan Târîh-i Sîstân adlı eserde "زرنگ" Zereng (Zerenc)'in Sîstân için kullanılan isimlerden bir tanesi olduğu, efsanevi İran kahramanı Rüstem'in babası Zâl-i Zer'in burada sulama kanalları yaparak bölgeyi tarıma elverişli hale getirerek büyük yerleşim yerleri inşa ettiği, saçlarının sarı olmasından dolayı Sîstân halkının buraya "Zerüreng" dediği ve bu ismin zamanla bütün Sîstân'ı ifade etmek için kullanılan Zereng (Zerenc)'e dönüştüğü kaydedilmektedir⁸.

Kimi kaynaklarda geçen bilgilere göre Sakalar bölgeye gelmeden önce Sîstân bölgesi Zerenc ismiyle anılmaktaydı. Eşkâniler (Partlar) zamanında M.Ö II. yüzyılda Sakalar'dan bir grup İran ülkesine gelerek Zerenc'e yerleşmişlerdir. Bu gelişmenin ardından Sîstân Sakalar'ın ülkesi anlamına gelen Sakastân olarak adlandırılmış ve bu isim zaman içerisinde Sîstân

¹ *Târîh-i Sîstân* (Anonim), neşr. Muhammed Takî Behâr (Melik el-Şûera), (Tahran: İntişârât-i Mu'în, 1381 hş.), 50.

² V. F. Büchner, "Sistan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 720.

³ Behistun Yazıtı, günümüzde İran'ın Kirmânşah eyaletinde yer alan Behistun Dağın'da, Ahameniş İmparatoru I. Darius'un (MÖ 522-486) emriyle MÖ 521 yılında çivi yazısı olarak üç dilde (eski Farsça, Babilce, Elamca) yazıldığı ve Pers krallarının ve kendi soy ağacının yanı sıra, I. Darius'un imparatorluğu boyunca yapmış olduğu işler, isyancılar ile bunlara karşı kazandığı zaferlere dair önemli bilgiler ihtiva eden tarihi bir metindir.

⁴ *Yeşthâ*, neşr. İbrahim Pûr Dâvud, c. 2, (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1377 hş.), 292; G. P. Tate, *Seistan a Memoir on the History, Topography, Ruins, and People of the Country*, (Calcutta: Superintendent of Government Printing, 1910), 183; Muhammed Azim Sîstânî, *Coğrafyây-i Tarih-i Sîstân*, c. 1, (Kabil: Matbaa-i Devlet-i Kabil, 1988), 42-43.

⁵ V. V. Barthold, *İran Tarihî Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 82; Charles Christie vd. *Coğrafyâ-yi Târîh-i Sîstân Sefer ba Sefernâme-hâ*, çev. Hasan Ahmedî, (Tahran: Baskı yeri yok, 1378 hş.), 365; *Yeşthâ*, 2:292; Tate, *Seistan a Memoir on the History*, 183; Azim Sîstânî, *Coğrafyây-i Tarih-i Sîstân*, 1:43-44; Boswort, "Sistan and Its Local Histories", 31; aynı müellif, "Sîstân", 682; Büchner, "Sistan", 717.

⁶ Zere Gölü, Sîstân bölgesinde yer alan ve bölgenin önemli nehirlerinden olan Hilmend başta olmak üzere birçok nehir ve akarsuyun sularını taşıdığı bir göldür. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 214; G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1905), 338 vdd.

⁷ *Yeşthâ*, c. 2, 292-293; Tate, *Seistan a Memoir on the History*, 183-184; Azim Sîstânî, *Coğrafyây-i Tarih-i Sîstân*, 1:44-45; Ali Ekber Dihhudâ, "Zerenc", *Lugatnâme-yi Dihhudâ*, haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî, c. 9, (Tahran: Müessesesi-yi İntişârât ve Çap-i Dânişgâh-i Tahran 1377), 12843.

⁸ *Târîh-i Sîstân* (Anonim), 65. Ayrıca bkz. İsmail Aka, "Zerenc", *İslam Ansiklopedisi*, c. 13, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1986), 538.

şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır⁹.

Sîstân ismine dair yukarıda verdiğimiz bilgiler dışında bölgenin bu ismi almasına dair Târîh-i Sîstân'da geçen bir rivayete göre; Dahhâk, Sîstân'da Gerşâsb'ın yanında misafirdi ve onun âdeti Eyle'de kalmaktı. Eyle ise o sıralarda Beytü'l-Mukaddes olarak adlandırılmaktaydı. Dahhâk, kadınlarla içki içerdi ve o dönemde kadınların kaldığı bölge "شېستان" "Şebistân" olarak adlandırılırdı. Dahhâk sarhoş olduğu bir sırada eski alışkanlıklarını hatırlayarak, Şebistân'a gitmek istediğini zira orada daha rahat bir şekilde içeceğini söyleyince, onun bu âdetini bilen Gerşâsb, buldukları yerin Şebistân değil "سيوستان" "Sîvestân" olduğunu kendisine söylemiştir. O dönemde cesur ve güçlü erkeklere "سيو" "Sîv" bunların yaşadığı yaşadıkları yere de "Sîstân" denilmekteydi. Böylece vav harfinin eksilmesiyle birlikte bu bölgeye Sîstân denilmiştir¹⁰.

Sîstân için kullanılan bir diğer isim efsanevi İran kahramanı Rüstem'in memleketi Zâbül veya Zâbülistân ismidir. Târîh-i Sîstân adlı eserde Sîstân bölgesinin Zâvul yani Zâbül olarak adlandırıldığı belirtilmektedir¹¹. Ancak mevcut bazı coğrafya kaynakları Zâbülistân'ı içinde Gazne gibi önemli şehirler barındıran ayrı bir bölge olarak kabul etmektedirler¹².

Sîstân için kullanılan bir diğer isim ise Nîmrûz'dur. Bu isim Sîstân'a atfedilen en eski isimlerden birisidir. Ekseriyetle Sîstân'ın Horasân'ın güneyinde yer almasından dolayı bölgenin bu isimle anıldığı görüşü kabul edilmekle birlikte, bölgenin bu ismi almasına dair kaynaklarda farklı rivayetler de zikredilmektedir. Örneğin Târîh-i Sîstân'da geçen bilgilere göre Nîmrûz ismine dair zikrettiği rivayete göre hükümdarlar yılda bir gün bir yıllık şikâyetleri dinlemek için mezâlim yani mahkeme kurarlardı ve bütün cihan Nîmrûz'a gelirdi. Ama Sîstân'ın mazlumlara için bu şikâyet süresi yarım gündü. Bundan sebep buraya Nîmrûz yani yarım gün denilmiştir. Ancak Ebû'l-Ferec Bağdâdî bunun böyle olmadığını, zira ona göre dünyayı bölümlere ayıran âlimler, Nîmrûz'u güneşin doğup batmasına bağlı olarak bölmüşlerdir ki bunun sınırları doğuda güneşin doğduğu en kısa günden batıda güneşin battığı en uzun güne kadardır. Bu bilgi hesaplamayla elde edilir. Hepsî dört kısma ayrılır. Bunlar: Horasân, İran (Hâverân), Nîmrûz ve Bahter'dir. Kuzey sınırında yer alan yerler Bahter olarak adlandırılırken, Güney sınırında yer alan yerler ise Nîmrûz olarak adlandırılmıştır. Aralarında kalan Doğu sınırları Horasân, batı sınırları ise İran olarak adlandırılmıştır¹³.

el-Bîrûnî, Sîstân'ın boylamına dair verdiği bilgilerde Belh'e yakın boylamda yani Belh'in güneyinde yer almasından dolayı Sîstân'ın Nîmrûz olarak adlandırıldığını, bu yerin ise Kîyânî hükümdarlarının saltanat merkezi ve aynı zamanda dinleri olan mecûsilîğin ortaya çıktığı yer olduğunu belirtmektedir¹⁴.

Yâkût el-Hamevî, Nîmrûz'un yarım gün anlamına geldiğini ve bu ismin Sicistân (Sîstân) bölgesini ifade etmek için kullanıldığını aynı zaman da bu bölgede yer alan bir nahiyenin ismi olduğunu kaydetmektedir¹⁵.

el-Cüzcânî, Tabakât-ı Nâsîrî adlı eserinde Sicistân (Sîstân) ülkesine Nîmrûz denildiğini ve Hz. Süleyman'ın uçan halısıyla Fars'tan Süleyman Dağı'na uçtuğu sırada denizle kaplı olan bu ülkeden geçerken denize düştüğü ve bunun üzerine denizin kumla doldurulmasını emrettiği, bu emrin de yarım günde tamamlanarak denizin doldurulduğunu ve bundan dolayı bu yere yarım gün anlamına gelen Nîmrûz adının verildiğini kaydetmektedir¹⁶.

Kimi kaynaklara göre Sîstân Sakalar'ın ülkesi anlamına gelen Sakastân kelimesinden gelmekte olup¹⁷ bu kelime zamanla

⁹ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî. *Mu'cemü'l-Büldân*. c. 3, (Beyrut: Dâr Sâdir, 1977), 190; Barthold, *İran Tarihî Coğrafyası*, 82-83; Charles Christie vd., *Coğrafyâ-yi Târîh-i Sîstân Sefer ba Sefernâme-hâ*, 365; Tate, *Seistan a Memoir on the History*, 183; Yeşthâ, 2:291-92; Azim Sîstânî, *Coğrafyâ-yi Tarih-i Sîstân*, 1:46 vd; Boswort, "Sîstân", 682; Özgüdenli, "Sistan", 274.

¹⁰ *Târîh-i Sîstân* (Anonim), 64-65.

¹¹ *Târîh-i Sîstân* (Anonim), 65.

¹² *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, (Anonim), neşr. Menûçîhr-i Sütüde, (Tahran: İntişârât-i Kitâbhâne-i Tahûrî. 1983, 104; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3:125. Krş. Azim Sîstânî, *Coğrafyâ-yi Tarih-i Sîstân*, 1:60.

¹³ *Târîh-i Sîstân*, (Anonim), 65-66. Ayrıca bkz. Azim Sîstânî, *Coğrafyâ-yi Tarih-i Sîstân*, c. XV, 50 vd; 22992-93.

¹⁴ el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin, terc. Kivameddin Burslan, haz. Melek Dosay Gökdoğan-Tuba Uymaz, (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 170.

¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5:339.

¹⁶ Minhâc-i Sirac el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, neşr. Abdülhey Habîbî, c. 1, (Tahran: İntişârât-i Dünyâ-yi Kitâb, 1363 hş.), 276.

¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3:190; C. E. Boswort, *Târîh-i Sîstân ez Âmeden-i Tâziyân ta Berâmeden-i Devlet-i Saffârîyân*, terc. Hasan Ânûşe, (Tahran: Müessese-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, 1388 hş.), 13; aynı müellif, *The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, Costa Mesa, California and New York 1994, 30; aynı müellif, "Sistan and Its Local Histories", 31; aynı müellif, "Sîstân", *Encyclopaedia of Islam*, c. 9 (Leiden: E. J. Brill, 1997), 681-682; İrec Âfşâr Sîstânî, *Nigâhî be Sîstân ve Belûcistân*, (Tahran: Baskı yeri yok, 1363 hş.), 95; Charles Christie vd., *Coğrafyâ-yi Târîh-i Sîstân Sefer ba Sefernâme-hâ*, (Tercüme ve Tedvîn: Hasan Ahmedî), Tahran 1378 hş., 365.

Farsçaya “Sîstân” İslâm ordularının bölgeyi fethetmesiyle birlikte Arapçaya “Sicîstân”,¹⁸ Grekçe yazılan klasik metinler de ise “Drangiana” şeklinde geçmiştir¹⁹. Bunun yanı sıra Sîstân bölgesinin Horâsân’ın güneyinde yer almasından dolayı ekseriyetle Firdevsî’nin meşhur eseri Şâhnâme’de gün ortası, öğle, yarım gün anlamlarına gelen “Nîmrûz” ismiyle de zikredilmiştir²⁰. Sîstân’ın Horâsân’ın güneyinde yer alması bölgenin; “gün ortası”, “öğle”, “yarım gün” anlamlarına gelen “Nîmrûz” ismiyle zikredilmesine neden olmuştur²¹.

Sîstân Bölgesinin Tarihi Coğrafyası

Arap coğrafyacıları tarafından Sicîstân²² şeklinde zikredilen Sîstân’ın tarihî toprakları günümüzde bir kısmı İran’ın doğusunda, bir kısmı ise Afganistan’ın güneybatısında yer almakta olup²³ bölge günümüzde doğudan Afganistan, batıdan Kirmân ve Lût çölü, kuzeyden Horâsân, güneyden ise Beluçistan ile komşudur. Konuya dair bilgi veren İbn Haldûn, dördüncü iklimin birinci kısmında yer alan Sîstân (Sicîstân)’nın Kirmân’ın doğusunda yer aldığını, güneyinde ise Horâsân’a bağlı Kûhistân bölgesinin yer aldığını kaydetmektedir²⁴. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Sîstân’ın Horâsân’ın güneyinde yer almasından dolayı bölgenin; “gün ortası”, “öğle”, “yarım gün” anlamlarına gelen “Nîmrûz” ismiyle de zikredilmesine neden olmuştur²⁵.

İlk dönem Arap coğrafyacılarından özellikle İstahrî bu bilgilerin aksine Sîstân (Sicîstân)’ın doğusunda Kirmân ve Sind sınırlarına dâhil olan çöl ile Multân’ın bir kısmı, batısında Horâsân ve Hind topraklarının bir kısmı, güneyinde ise Sicîstân, Fars ve Kirmân arasında kalan çölün yer aldığını, Horâsân, Hind ve Gûr sınırlarının kavisli yani bir yay şeklinde olduğunu kaydetmektedir²⁶. Yine aynı şekil de İbn Havkal da Sîstân (Sicîstân)’ın doğudan Kirmân, Sind ve Sicîstân arasındaki çöl, Multân amilliğinin bir kısmı, batıdan Horâsân ve Hind toprakları, güneyden ise Sicîstân ve Kirmân arasındaki çöl ile kuşatıldığını, Horâsân, Hind ve Gûr sınırlarının kavisli bir şekilde olduğunu kaydetmektedir²⁷. İbn Havkal’ı kaynak gösteren Ebü’l-Fidâ da onun verdiği bilgileri aktararak Sîstân (Sicîstân)’ın Horâsân, Sind ve Kirmân arasında kalan büyük bir bölge olduğunu kaydetmektedir²⁸.

Kumlarla kaplı ovalık bir memleket olan Sîstân²⁹ bölgesinin önemli şehirleri; Zereng (Zereng), Büst, Karnîn, Havâş (Hâş, Huvâş), Ferah (Fereh), el-Tâk, Bağnîn, Cizeh, Rûzân, Servân, Sâlikân, Derğâş, Tellü, Bişlenk, Bencevây, Kuhek, Kasr, Sîvî, Râm-Şehristân, İsfencây ve Caman’dır³⁰. Bu yerler arasında en dikkat çekici olan şehir Zere gölüne dökülen ve bölgenin önemli

¹⁸ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr, *Nüzhetü’l Kulûb*, neşr. G. Le Strange, (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1389 hş.), 142; Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, 334; Boswort, *Târîh-i Sîstân*, 14; aynı müellif, “Sistan and Its Local Histories”, 31; aynı müellif, “Sîstân”, El2, 681; Özgüdenli, “Sistan”, 274.

¹⁹ Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, 82; Christie vd., *Coğrafyâ-yi Târîh-i Sîstân Sefer ba Sefernâme-hâ*, 365; *Yeşthâ*, 2:292; Tate, *Seistan a Memoir on the History*, 183; Azim Sîstânî, *Coğrafyâ-yi Tarih-i Sîstân*, 1:43-44; Boswort, “Sistan and Its Local Histories”, 31; aynı müellif, “Sîstân”, 682; Büchner, “Sistan”, 717.

²⁰ Firdevsî, *Şehname*, çev. Necati Lugal-Kenan Akyüz, c. 1, (İstanbul: MEB, 1945), 237-353-391. Ayrıca bkz. *Târîh-i Sîstân*, (Anonim), 66; Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, 334; Connely vd., *Coğrafyâ-yi Târîh-i Sîstân*, 302-304; Boswort, “Sîstân”, 681; Büchner, “Sistan”, 715; Özgüdenli, “Sistan”, 274.

²¹ Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, 334; Connely vd., *Coğrafyâ-yi Târîh-i Sîstân*, 302-304; Boswort, “Sîstân”, 681; Büchner, “Sistan”, 715; Özgüdenli, “Sistan”, 274.

²² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 2015, 211; İbn Havkal, Ebü’l-Kâsım, Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdadî, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, terc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 315; Ebü’l-Fidâ, el-Melikü’l Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü’l Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 276; Kazvîni, Zekeriya b. Muhammed, *Âsârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-İbâd*, (Beyrut: Dâr Sâdır, 1998), 202.

²³ C. E. Boswort, “Sistan and Its Local Histories”, *Iranian Studies* 33, sy. 1-2, (Winder/Spring 2000), 31; aynı müellif, “Sîstân”, El2, 681; Osman Gazi Özgüdenli, “Sîstân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 274.

²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, haz. Arslan Tekin, c. 1, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2016), 162-163.

²⁵ Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, 334; Connely vd., *Coğrafyâ-yi Târîh-i Sîstân*, 02-304; Boswort, “Sîstân”, 681; Büchner, “Sistan”, 715; Özgüdenli, “Sistan”, 274.

²⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 211.

²⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 315.

²⁸ Ebü’l-Fidâ, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü’l Büldan)*, 276.

²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 3:190; Kazvîni, *Âsârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-İbâd*, 202; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 316; Müstevfî Kazvîni, *Nüzhetü’l Kulûb*, 142.

³⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 211-212; Yakûbî, Ahmed b. İshâk, *Kitâbü’l-Büldân*, Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, Beyrut 1988; 102; Mukaddesî (Makdisî), Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t Tekâsîm)*, çev. ve not. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 306; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 315; Ebü’l-Fidâ, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü’l Büldan)*, 276-77.

nehirlerinden olan Hilmend nehrinin sağ kıyısında yer alan Zerenc şehridir. Zira Zerenc büyük bir şehir olmanın yanı sıra aynı zamanda Sîstân bölgesinin başkentiydi³¹. Zerenc özellikle Sâsânîler döneminde bölgenin idari merkezi konumundaydı³² ve bu durum Saffârîler döneminde de devam etmiştir³³. Kaynaklarda geçen bilgilere göre Zerenc'te müstahkem bir kale ve şehir içinde yer alan iç kalenin etrafını çevreleyen bir hendek yer almaktaydı³⁴. Bu durum şehrin neden bölgenin idari merkezi konumunda olduğunu ortaya koymaktadır.

Kale ve hendeğin sağladığı avantajlar sayesinde müstahkem bir şehir hüviyeti taşıyan Zerenc uzun yıllar boyunca mamur bir şehir olarak kalmışsa da Timûr'un bölgeye hâkim olup, şehri harabe haline getirmesiyle birlikte bu durum son bulmuştur³⁵.

Sonuç

Tarihi süreç içerisinde belirli bir dönem aralığına kadar bir bölgenin farklı isimlerle ifade edildiğini ve bu durumun kaynaklarda olağan karşılanmakla birlikte bunun kaynağının ne olduğunu açıklanmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu durumun Sîstân bölgesinin tarih boyunca hangi isimlerle ifade edildiği konusunda da karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bölgedeki mevcut siyasî, kültürel ve coğrafi konumun bölgenin kaynaklarda farklı isimler altında anılmasına neden olmuştur. Bölge M.Ö 550-330 yılları arasında Zerengâ (Zerenc) olarak ifade edilirken, bölgeye bu tarihten sonra yerleşmeye başlayan kavmin ismine atfen Sakastân, İslâmî dönemde Arapçaya Sicîstân, Farsça edebî metinlerde ve coğrafya kaynaklarında bulunduğu mevki ve bir takım özel durumlardan ötürü Nîmrûz, zaman içerisinde ise Sîstân olarak günümüze kadar geldiğini görmekteyiz.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki Sîstân için kullanılan tüm bu isimler kullanıldığı dönem ve kullanılmasına neden olan etkenler bölgenin tarihi coğrafyasına dair bilgileri de göz önüne alınacak şekilde kaynaklarda açıklanmaya çalışılmıştır. Tüm bu bilgiler toplanıp değerlendirildiğinde tüm bu isimlerin zamana ve yaşanan döneme göre Sîstân bölgesini ve tarihi coğrafyasını ifade etmek için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aka, İsmail. "Zerenc". *İslam Ansiklopedisi*. 13:538, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1986.
- Barthold, V. V. *İran Tarihi Coğrafyası*. Çeviren Ömer Alkaç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Boswort, C. E. "Sistan and Its Local Histories". *Iranian Studies* 33, Numbers: 1-2, (Winder/Spring 2000), 31-43.
- Boswort, C. E. "Sîstân". *Encyclopaedia of İslam*, 9:681-682. Leiden: E. J. Brill, 1997.
- Boswort, C. E. *Târîh-i Sîstân ez Âmeden-i Tâzîyân ta Berâmeden-i Devlet-i Saffârîyân*. Tercüme: Hasan Ânûşe. Tahran: Müessesese-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, 1388 hş.
- Büchner, V. F. "Sistan". *İslam Ansiklopedisi*, 10:715. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Christie, Charles vd. *Coğrâfyâ-yi Târîh-î Sîstân Sefer ba Sefernâme-hâ*. Tercüme ve Tedvîn Hasan Ahmedî. Tahran: Baskı yeri yok, 1378 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekbe. "Zerenc". *Lugatnâme-yi Dihhudâ*, 9: 12843. Hazırlayan: Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî. Tahran: Müessesese-yi İntişârât ve Çap-i Dânişgâh-i 1377 hş.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l Büldan)*. Çeviren Ramazan

³¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 211-212; Yakûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 103-104; Mukaddesî (Makdisî), *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't Tekâsîm)*, 315; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 315,317,318; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l Büldan)*, 276-77.

³² Boswort, "Sistan and Its Local Histories", 31.

³³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 212; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 315.

³⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 315; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, 102; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l Büldan)*, 276.

³⁵ Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, 335.

- Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin*. Tercüme Kivameddin Burslan, Hazırlayanlar Melek Dosay Gökdoğan-Tuba Uymaz. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Firdevsi. *Şehname*. Çevirenler Necati Lugal-Kenan Akyüz. C. 1, İstanbul: MEB 1945.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr. *Nüzhëtü'l Kulûb*. Neşreden G. Le Strange. Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1389 hş.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib* (Anonim). Neşreden Menûçih-r-i Sütûde. Tahran: İntişârât-i Kitâbhâne-i Tahûrî, 1983.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. Hazırlayan: Arslan Tekin. C. 1, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım, Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdadî. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Tercüme Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. *Ülkelerin Yolları*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- Kazvînî, Zekeriya b. Muhammed. *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l- İbâd*. Beyrut: Dâr Sâdır, 1998.
- Minhâc-i Sirac el-Cüzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî*. Neşreden Abdülhey Habîbî. C. 1, Tahran: İntişârât-i Dünyâ-yi Kitâb, 1363 hş.
- Muhammed Azim Sîstânî. *Coğrafyây-i Tarih-i Sîstân*. C. 1, Kabil: Matbaa-i Devlet-i Kabil, 1988.
- Mukaddesî (Makdisî), Muhammed b. Ahmed. *İslâm Coğrafyası (Ahsen'üt Tekâsîm)*. Çeviri ve Notlar Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Sîstân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37:274. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Sîstânî, İrec Âfşâr. *Nigâhî be Sîstân ve Belûcistân*. Tahran: Baskı yeri yok, 1363 hş.
- Strange, G. Le. *The Lands of The Eastern Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press, 1905.
- Târîh-i Sîstân* (Anonim). Neşreden Muhammed Takî Behâr (Melik el-Şûera). Tahran: İntişârât-i Mu'în, 1381 hş.
- Tate, G. P. *Seistan a Memoir on the History, Topography, Ruins, and People of the Country*. Calcutta: Superintendent of Government Printing, 1910.
- Yakûbî, Ahmed b. İshâk. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1988.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî. *Mu'cemü'l-Büldân*. C. 3-5, Beyrut: Dâr Sâdır, 1977.
- Yeşthâ*. Neşreden İbrahim Pûr Dâvud, C. 2, Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1377 hş.